

સંપ્રત

સાંપ્રત સાહિત્ય-વિચાર-જગતની ઝલક આપતું સામયિક

સંપાદક
રમણ સોની

Preserve and spread Gujarati literature through digitization

સંચયન

એકત્ર ફાઉન્ડેશન
સંચયન -ઈ-સામયિક

પ્રકાશક : અતુલ રાવલ

135 Tradition Pkwy
Flowood, MS 39231 - USA
email : atulraval@ekatrafoundation.org
phone: 704-756-1325

તંત્ર-સંચાલક : રાજેશ મશરુવાળા

email : mashru@ekatrafoundation.org

એકત્ર-સંયોજક: મુદિતા વિદ્રોહી

mudita@ekatrafoundation.org

સંપાદક : રમણ સોની

૧૮ હેમદીપ સોસાયટી, જૂનો પાદરા રોડ
વડોદરા ૩૯૦૦૧૫

e-mail : ramansoni46@gmail.com
phone : 91-9228215275

મુદ્રણ-અંકન (ટાઇપસેટ): વિભા સોની

લેઆઉટ - પરિકલ્પના : રમણ સોની

ડીઝાઇન અને નિર્માણ : અતુલ રાવલ

NAVIGATION નેવિગેશન

અનુક્રમમાંની કોઈપણ કૃતિ - કવિતા,
વાર્તા, વ. -પસંદ કરીને તમે જોવા ઇચ્છતા
હો તો અનુક્રમની એ વિગત પર માઉસ
મૂકીને ક્લિક કરવાથી સીધું જ એ પાના
પર જઈ શકાશે.

<http://www.ekatramagazines.com>

અમારી પ્રવૃત્તિઓનું એક નવું સોપાન

ઈ-મેઈલના માધ્યમથી અમે એને
તમારા સુધી પહોંચાડી રહ્યા છીએ.
જેને જેને 'સંચયન' મેળવવામાં રસ હોય એમના
ઈ-મેઈલ અમને જણાવશો

સૌ મિત્રો એને અમારી વેબસાઈટ

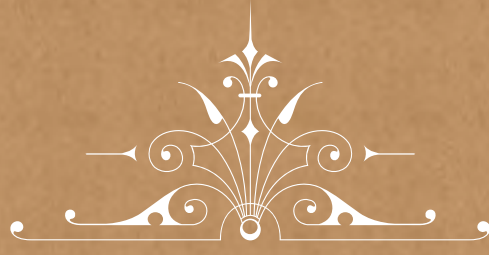
પર પણ વાંચી શકશો

તમારાં સૂચનો અને પ્રતિભાવો
જરૂર જણાવશો

અમારાં સૌનાં

email અને સરનામાં અહીં મૂકેલાં જ છે.

આભાર અને સ્વાગત

સંચયન ૭

અનુક્રમ

સંપાદકનું કથન : રમણ સોની ૪

અઢળક ઢળિયો રે...(કાવ્ય) દિનેશ કોઠારી ૬

જક્ષણી (વાર્તા) 'દ્વિરેક' ૮

પડછાયો (કાવ્ય) પ્રવીણ ગઢવી ૧૬

સર્જક, બારી (નિબંધો) સુભાષ શાહ ૧૮

પાંચ કાવ્યો (કાવ્યો) નિરંજન ભગત ૨૨

હવામાં લટકતી સ્ત્રી (વાર્તા) પ્રવીણસિંહ ચાવડા ૨૮

ગોઝારી વાવ (કાવ્ય) મનીષા જોશી ૩૬

ચાલતાંચાલતાં....(હાસ્ય/પ્રવાસ) કલ્પના દેસાઈ ૩૭

અધ્યાપક અંગ(કાવ્ય) ધીરુ પરીખ ૪૩

બુંદબુંદની સૂરત નિરાલી (વિચાર-સંચલનો) મટુભાઈ કાંટાવાળા,

મકરંદ દવે, ચાંપશી ઉદેશી, શારદાપ્રસાદ ૪૫

ચાલુ પ્રવાસે બે વાત – (પ્રકાશકીય) અતુલ રાવલ ૫૦

આ અંકના લેખકો (નોંધ) સંપાદક ૫૧

Stacked Laser-Cut Paper by Eric Standley

સંપાદકનું કથન – રમણ સોની

સહૃદય મિત્રો

આજે ‘સંચયન’ એક વર્ષ પૂરું કરીને બીજા વર્ષમાં પ્રવેશ કરે છે – સંવત ૨૦૬૮ના શ્રાવણથી શરૂ કરીને ૨૦૭૦ના શ્રાવણ સુધી આપણે પહોંચ્યા છીએ. આ વખતે, શ્રાવણી પૂનમનો ચંદ્ર વધુ મોટો દેખાયોને! એમાં ‘સંચયન’ માટેની શુભેચ્છાઓ પણ જોઈ શકાય...

તો આપણે જરાક પાછળ નજર કરી લઈએ ?

શરૂ કર્યું (ઓગસ્ટ ૨૦૧૩માં) ત્યારે મેં લખેલું કે, તમે અમારા વાચક છો પણ હજુ આપણો પરિચય થવો બાકી છે. એક રીતે તો ત્યારે હવામાં તીર છોડેલું. અને એ ખાલી આકાશમાં છોડેલું શબ્દવેધી તીર ન હતું, મૌનવેધી તીર હતું. અને આનંદ છે કે એ તીર બરાબર તાક્યું હતું ત્યાં જ વાગ્યું હતું– પહેલો અંક સૌને પહોંચતાં જ એ મૌનભંગ થયો હતો : કેટકેટલા ઉમળકાવાળા શબ્દો પ્રગટ થયા હતા! સાહિત્યના અઠંગ અભ્યાસીઓથી માંડીને ભાગ્યે જ થોડુંક વાંચતા – ખરેખર તો ઈચ્છા હોવા છતાં, ઓછું વાંચવા પામતા મિત્રોના પ્રતિભાવોએ જ અમને પ્રવાસ આગળ ચલાવવાની હામ આપી હતી. ઈ-સામયિકનો આવો બહોળો પ્રતિભાવ એ મારા જેવા ઈ-સાધનોની બિલકુલ ઓછી જાણકારી વાળા માણસ માટે મોટું આશ્ચર્ય હતું ! પછી થયું કે શબ્દ કાગળના પાને છપાયો હોય કે વીજાણુ (ઈલેક્ટ્રોનિક) પરદે ઝળક્યો હોય – એ ઉત્તમ-રસાળ હોય તો વાંચનારને આકર્ષે જ! એટલે છપાતા સામયિક (‘પ્રત્યક્ષ’)ના સંપાદક તરીકેનો મારો અનુભવ અહીં પણ એળે ન ગયો.

અહીં તો વળી વધુ મોકળાશ હતી. દસેક વર્ષ પહેલાં કોઈ મિત્રે મને પૂછ્યું કે, ‘તમે આ વિવેચન-સમીક્ષાનું સામયિક ચલાવો છો એનાથી તમને સંતોષ મળે છે ?’ મેં કહેલું કે, ‘હા, આમા સંતોષ મળે જ છે ને એથી આટલાં વર્ષોથી એની પાછળ મારો ઘણો સમય આપી રહ્યો છું. પણ આ મારો કર્તવ્ય-આનંદ છે, પણ મને લાગે છે કે મને નર્યો આનંદ તો કોઈ વ્યાપક, કોઈ સર્વપ્રિય સામયિકના સંપાદનમાં મળે !’

અને એવું સામયિક પણ આમ વીજ-અવતાર રૂપે મળ્યું એનો પ્ર-હર્ષ અનુભવું છું.

પરંતુ, આ સામયિક ‘સંચયન’માં કોઈ સ્વૈરાચાર કર્યો નથી – જે હાથમાં આવ્યું તે છાપ્યું એવો સહેલો રસ્તો લીધો નથી, પરંતુ, પહેલા અંકમાં મેં લખેલું એમ

બરાબર આયોજન કરેલું, ને તબક્કાવાર એમાં નવી નવી યોજનાઓ વિચારેલી. ‘ઉત્તમ પણ રસપ્રદ’ એ સંકલ્પ-સૂત્ર બરાબર કામ આવ્યું. ને એથી વાંચનાર સુજન-રસિક મિત્રોનો રસ ટકી રહ્યો છે, આ સામયિકમાં.

મારા સ્મરણમાં ગુજરાતીની ઉત્તમ કૃતિઓ હંમેશાં ઝબકતી રહી છે. એ સ્મૃતિનો ટેકો લઈને પછી કેટલાંબધાં પુસ્તકોનાં પાનાંનાં પાનાં જોતો રહ્યો – દરેક અંકે, એ પરિશ્રમમાં પણ બેહદ આનંદ મળ્યો. હું ફરી એકવાર ગુજરાતી સાહિત્યના ભંડારો જાણે કે ઉથલાવતો હતો, એક આનંદદાયક સફર કરતો હતો.

મારે નહોતી કહેવી છતાં એક કડવી વાત જરાક કહેવી પડશે : શરૂઆતમાં હતું કે આજે લખાતા સાહિત્યમાંથી વધારે લેવું, પછી ગઈકાલના સાહિત્યમાંથી, ને પછી એથી ય જૂના સાહિત્યમાંથી લેવું. પણ, આજનાં સામયિકોનાં પાનાંનાં પાનાં, ક્યારેક તો બબ્બેવાર, ઉથલાવ્યા છતાં એમાંથી ‘ઉત્તમ અને રસપ્રદ’ની કસોટીમાંથી પસાર થાય એવી કૃતિઓ ઓછી મળી છે.

થોડીકેય મળી છે એનો આનંદ, અલબત્ત, ઘણો છે.

○

આ આખા ઉપક્રમમાં મિત્ર અતુલ રાવલની મુદ્રણ-સજ્જા, મુદ્રણ-ભાત(ડિઝાઈન) અને રંગોની પરખ સામયિકને આકર્ષક અને અર્થપૂર્ણ બનાવવામાં બહુ જ મહત્ત્વની પુરવાર થઈ છે. એ અમેરિકામાં બેઠેલો એક સજ્જ ને અનુભવી મુદ્રક – પ્રિન્ટર છે એટલું જ નહીં, એની સૌંદર્યદૃષ્ટિ પણ કેળવાયેલી છે. ને ભરપૂર છે એનો ઉત્સાહ, ને વળી એનો ‘મિશનરી સ્પિરીટ’ – વીજાણુ માધ્યમો પર અનેક વાચકો સામે ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યને રજૂ કરવાનો એનો સંકલ્પભર્યો ઉમંગ લાજવાબ છે. ‘એકત્ર’ના નેજા હેઠળ એણે આ સામયિક શરૂ કર્યું. અને કેટલાંક ઉત્તમ ગુજરાતી પુસ્તકો પણ ઈ-પુસ્તક રૂપે એ પ્રગટ કરી રહ્યો છે. અને એ બધું જ, હાલ તો, સૌ કોઈને કોઈ જ લવાજમ કે કિંમત લીધા વિના જ આપવું એ એની સદ્ ભાવના છે— એ સંપન્ન કરવામાં વળી રાજેશ મશરૂવાલા જેવા કોમ્પ્યુટર જાણકાર તેમજ સાચા મિશનરી સ્પિરિટ વાળા સાથીનો સઘિયારો પણ એને છે.

અહીં વિભાનું પ્રદાન પણ નોંધવું જોઈએ. આ બધા અંકોની સાહિત્ય-સામગ્રી કંપોઝ કરતાં કરતાં એણે આનંદ અનુભવ્યો છે – તૈયાર થતા અંકની એ પહેલી વાચક ગણાય !

આભાર તો રસપૂર્વક વાંચતા ને નવા અંકની ખરેખર રાહ જોતા વાચકોનો. સૌ મિત્રો આનંદ-પ્રતિભાવ આપે એ સાથે જ કંઈક સૂચવતા પણ રહે તો અમને વધુ મજા પડે – મહેનત કરવાની. હજુ તો કેટલાય નવાનવા વિચારો ને નવાંનવાં સ્વપ્નો છે – ‘સંચયન’ને વધુ રસપ્રદ ને વધુ સમૃદ્ધ કરવાનાં...

તો હવે, એક વરસ પછી, બહુ જ પરિચિત થઈ ગયેલી વાચનમંડળીને હું પ્રેમથી પૂછું છું

– ‘કેમ છો ?’

રમણપ્રસાદી

કવિતા

દિનેશ કોઠારી (૧૬-૯-૧૯૨૭ -- ૫-૩-૨૦૦૯)

૧૯૫૫ પછીની આધુનિક ગુજરાતી કવિતાના તેજસ્વી કવિઓમાંના એક - ઉત્તમ અધ્યાપક અને ઝીણી નકશીદાર કવિતાના સર્જક. એમના કાવ્યસંગ્રહનું નામ 'શિલ્પ' પણ એ સૂચવે છે.

આ કાવ્યનું મુખ્ય - પહેલી પંક્તિ કવિ પ્રેમાનંદની છે : તાંદુલ આરોગતાંઆરોગતાં કૃષ્ણે સુદામાના અ-જાણતાં જ એમના પર અઢળક સંપત્તિ વરસાવેલી, એ આ પંક્તિ દ્વારા 'સુદામાચરિત્ર' કાવ્યમાં પ્રેમાનંદે કહેલું. અહીં દિનેશ કોઠારીએ, શામળિયો એટલે વરસાદ - એવો અર્થ રોપીને સરસ નમૂનેદાર વર્ષા-કાવ્ય આપ્યું!

જુઓ કે પહેલી પંક્તિ '-' અવતરણ-ચિહ્નો વચ્ચે લખી છે - કવિ સૂચવે છે કે એ પ્રેમાનંદની છે.

અઢળક ઢળિયો - દિનેશ કોઠારી

'અઢળક ઢળિયો રે શામળિયો'

ચપટી તાંદુલ વેર્યા ત્યાં તો મબલખ મોલે લળિયો!

ખુલ્લાં ખાલીખમ ખેતર તે

આજ ઝૂમતાં ડૂંડે,

લુખ્ખી જે લયહીન હવા તે

ગુંજન કરતી હૂંડે,

જર્જર શુષ્ક ધરાને ફરીથી જોબન-અવસર મળિયો!

ઊંચે આભ નીચે જલથલમાં

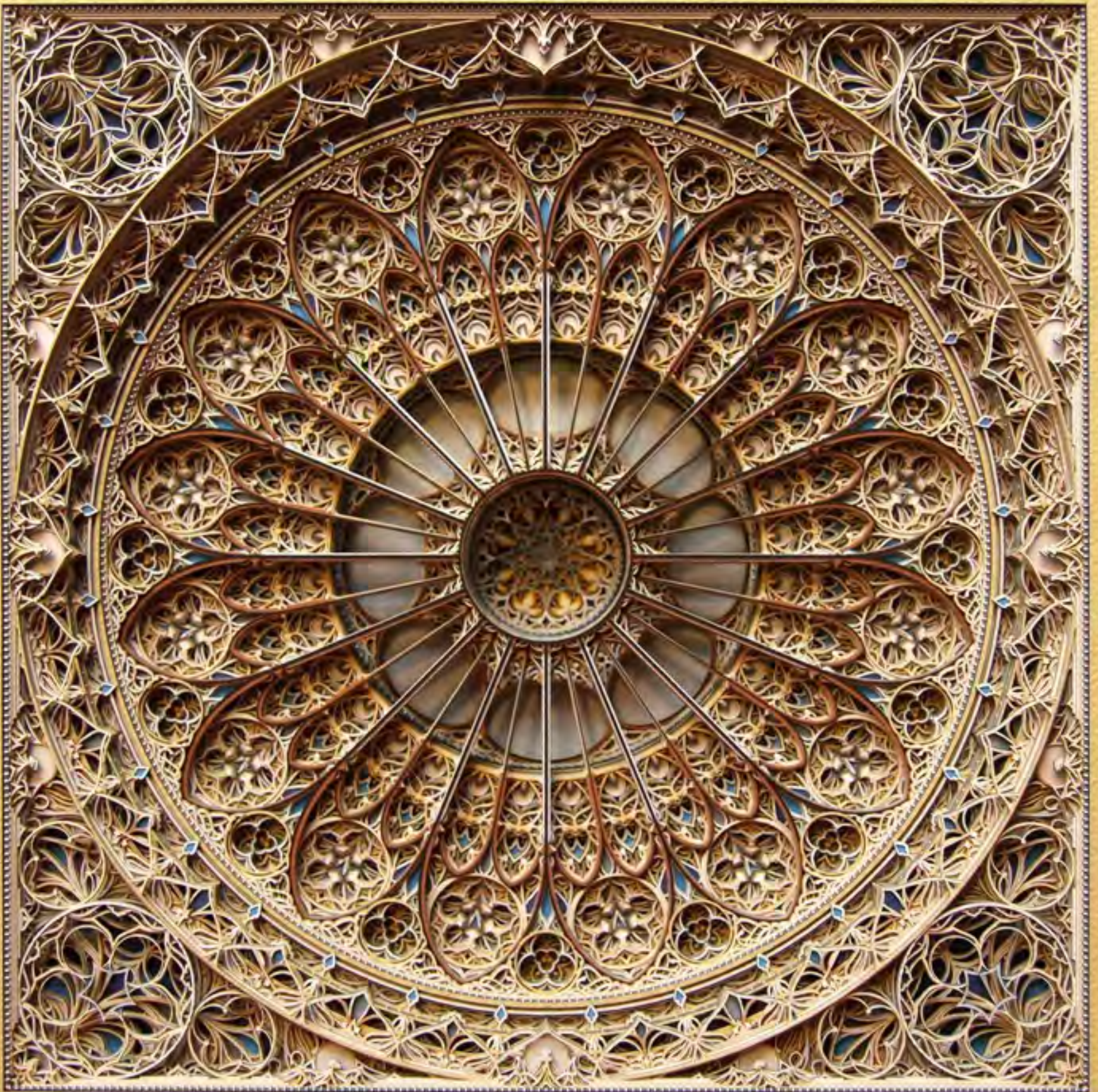
આ તે કશી નવાઈ,

જ્યાં જ્યાં નજર ફરે તે સઘળું,

સાવ ગયું પલટાઈ,

ભેંકાર હતો જે ભૂત હુંય, તે દેવલોકમાં ભળિયો!

New Stained Glass Windows Made from Stacked Laser-Cut Paper by Eric Standley

Virginia-based artist Eric Standley (previously) brings a whole new meaning to the term “cutting edge” with his methodical stained glass windows created entirely from laser-cut paper. Standley stacks well over 100 sheets for many of his pieces which involve months of planning, drawing, and assembly. The artist says his inspiration comes from the geometry found in Gothic and Islamic architectural ornamentation which he somewhat jokingly calls “folk math.”

વાર્તા

જક્ષણી

– ‘દ્વિરેફ’,

રામનારાયણ પાઠક

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક(૧૮૮૭-૧૯૫૫)

‘સંચયન-૨’માં એમનું એક કાવ્ય હતું એ યાદ હશે જ. આપણા આ ઉત્તમ વિવેચકે ‘શેષ’ એવા ઉપનામે કાવ્યો, ‘સ્વૈરવિહારી’ નામે નિબંધો અને ‘દ્વિરેફ’ એવા નામે વાર્તાઓ લખેલી.

જક્ષણી એમની બહુ લાક્ષણિક વાર્તા છે. હળવા, મરમાળા દામ્પત્ય-પ્રેમની આ વાર્તામાં પહેલો ખંડ પત્ની-મુખે કહેવાયો છે, બીજો પતિ-મુખે ને ત્રીજો ફરી પત્ની-મુખે – એવી રચના રસપ્રદ છે. પણ વધુ રસપ્રદ તો છે અહીં મહારાજનું પાત્ર.

હું ભાતું કરતી હતી, ત્યાં એમના પગ સંભળાયા. હું એમના એમના પગ બરાબર વંરતું છું ક્યારે ગમગીન હોય છે, ક્યારે ઉત્સાહમાં હોય છે, ક્યારે વિચાર કરતા ટેલતા હોય છે. એ બધું હું વરતું છું. એમના પગ ઉત્સાહથી ઊપડ્યા, નજીક સંભળાવા લાગ્યા. અંદર આવીને કહે : ‘કેમ?’ પણ મને ભાતું કરતી જોઈ અચકાઈ ગયા. ‘કેમ, આ શું આદર્યું છે?’

મેં કહ્યું : ‘ભાતું કરું છું. બપોરની ટ્રેનમાં જાઉં છું.’

‘પણ ક્યાં? શા માટે જાય છે?’

‘મારા અક્ષર સુધારવા અને તમારો અભ્યાસ વધારવા.’

એક વખત હું લાંબે વખતે મળી. મારા મનમાં એમ કે એ શું શું કહેશે, ત્યારે ધીરે રહીને કહે કે જુદા રહેવાથી ફાયદો થાય છે. સ્ત્રીઓના અક્ષરો સુધરે છે કારણ કે સ્ત્રીઓ તે દરમિયાન કાગળો લખે છે, તે સિવાય તેમને લખવાનો મહાવરો થતો જ નથી. અને હું ભેગી હોઉં ત્યારે લગભગ હંમેશ જ ફરિયાદ કરે છે કે મારે લીધે પો તાનો અભ્યાસ આગળ ચાલી શકતો નથી.

‘પણ મારા ખાવા કરવાનો કાંઈ વિચાર કર્યો? આ મોતી શું કરશે?’ મોતી અમારી કૂતરી હતી. મોતી જેવી સફેદ, સુંદર, સુંવાળી.

મેં કહ્યું : ‘હિંદુસ્તાનમાં કામ કરનારને ખાવા નથી મળતું પણ કામ નહિ કરનારને મળી રહે છે. માણસને નથી મળતું પણ કૂતરાં, કીડીઓ, મંકોડા, માછલાં એમને મળી રહે છે. તો મને તમારી કોઈની ચિંતા થતી નથી.’

‘ભલે, જવાની ના નથી, પણ ક્યાં જવું છે?’

પૂરીઓ વણતાં વણતાં મેં કહ્યું : ‘છૂપી પોલીસો અને ગુના પકડ્યાની વાતો લખો છો ત્યારે એટલું તમારી મેળે જ શોધી લેજો.’ કદાચ એમના આવ્યા પહેલાં મારે નીકળવું પડે, માટે મેં ચીઠી લખીને, તેમના જોવામાં આવે તેમ, એમની અધૂરી લખેલી વારતા ઉપર દબાવીને મૂકી હતી.

‘તારી આંખોમાં તો કાંઈ એક્સ –’

‘ગુજરાતીમાં બોલો.’

‘ક્ષ-કિરણો નીકળે છે.’

મેં પૂરીઓ તળતાં જવાબ આપ્યો : ‘ક્ષ નહિ, એથી જરા આગળ, ક્ષ-કિરણો નીકળે છે.’

‘ત્યારે એ ક્ષ-કિરણો વડે જરા પ્રેમાનંદનાં નાટકો કોનાં છે તે કહોને મારાં સર્વજ્ઞ બાઈ! બિચારા ‘ક્ષ’ ઘણા વખતથી મહેનત કરે છે, તેમને મદદ થશે. તે દહાડે આપ્યાં પણ વાંચ્યાં કેમ નહિ?’

‘ચાલો, મેં પીરસ્યું. જમતાં જમતાં વાત કરો. તમે કહેતા હતા કે પ્રેમાનંદની કૃતિઓ સ્ત્રીબાલવૃદ્ધ સર્વને ગમે તેવી છે. આ નાટકો અમને ગમતાં નથી તો પ્રેમાનંદનાં નથી એમ સાબિત થયું કે નહિ? હવે તમે ખુશીથી કહી શકો કે નાટકો પ્રેમાનંદનાં નથી.’

‘હું એમ પ્રસિદ્ધ કરું કે મારી પત્નીને એ નાટકો ગમતાં નથી માટે પ્રેમાનંદનાં નથી? વાહ!’

મેં કહ્યું : ‘વાહ કેમ? મારો અભિપ્રાય પ્રસિદ્ધ કરતાં શરમાશો? તમે તો એવા ને એવા રહ્યા, અને પેલા ભાઈએ ગાંધીજીનું મોઢું ગમે કે નહિ એ પોતાની બૈરીને પૂછીયે લીધું, અને પ્રસિદ્ધ પણ કર્યું. તમે તો કોઈ મહાજન વિશે મને પૂછ્યું પણ નહિ!’

‘લે, હું એક અગત્યના મોઢા વિશે પૂછું.’

‘પૂછો.’

‘મારું મોઢું તને ગમે છે?’

‘પણ તમે મહાજન છો?’ મેં કહ્યું.

‘એક અંગ્રેજ લેખક એક સ્ત્રીપાત્ર પાસે કહેવારાવે છે કે ઈંગ્લંડનો પ્રધાન કોણ છે એ કરતાં મારો ધણી કોણ છે એ મારે મન અગત્યનો પ્રશ્ન છે. તો મોઢાની બાબતમાં કોઈ બીજાના મોઢા કરતાં મારા મોઢાનો પ્રશ્ન વધારે અગત્યનો ખરો કે નહિ?’

મેં કહ્યું : ‘અને ના પાડીશ તો શું કરશો?’

‘તું જે કહીશ તે.’

‘ત્યારે તમારું મોઢું આ પંદર દિવસ નહિ ગમે; અને કહું છું આગ્રાની ટિકિટ લઈ આપો.’

એકદમ ગંભીર થઈને પૂછ્યું : ‘કેમ, કમળાને ઠીક નથી?’

મેં કહ્યું : ‘કંઈ ગંભીર નથી પણ ઓપરેશન કરાવવું પડશે એવો તાર છે. ઝનાના ઇસ્પિતાલ એટલે ઓઝાથી મળી પણ નહિ શકાય. હું એટલા દિવસ કમળા સાથે રહીશ.’

ઓઝાદંપતી અમારાં સ્નેહી હતાં.

૨

જગતમાં પત્ની વિનાના સ-ધુરની સ્થિતિ બહુ વિચિત્ર છે. એટલી બધી વિચિત્ર છે કે તેને માટે શબ્દ પણ નથી જડતો. સ્ત્રી પરણી ન હોય તો કુમારિકા, ધણી જીવતો હોય તો સૌભાગ્યવતી, ધણી પ્રવાસે ગયો હોય તો પ્રોષિતભર્તૃકા, મરી ગયો હોય તો વિધવા. કુમારિકા એ સુખ સૌભાગ્ય શૃંગારનું આલંબન, સૌભાગ્યવતી વાત્સલ્યનું, પ્રોષિતભર્તૃકા વિયોગના શૃંગારનું, વિધવા કરુણનું. પુરુષ પરણ્યો ન હોય તો? વાંઢો. પરણ્યા પછી? વળી પછી શું – પરણેલો, ધણી. સ્ત્રી પ્રવાસે ગઈ હોય તો? તેનું નામ જ નહિ. રાંડ્યા પછી વિધુર. બિચારો કોઈ પણ રસનું આલંબન નહિ; વાંઢો એટલે જગત બહારનો. પરણ્યા પછી જો સ્ત્રી તરફ આસક્ત હોય તો પોમલો; એમ ન હોય તો લાગણી વિનાનો, નિર્દય અને સદાને માટે સ્ત્રીનું સૌંદર્ય ને સ્વાતંત્ર હરી લેનારો! ધણી એટલે જ મૂર્ખ. વિધુર એટલે બીજી વાર પરણવાનો ઉમેદવાર, ફાંફાં મારનાર, સ્ત્રી મળે તો પાછો ધણી અને ન મળે તો વાંઢો. સ્ત્રી પ્રવાસે ગઈ હોય તો? તો શું ‘કંઈ એક દિવસનું છે, કોને ઘેર જવાય?’ અથવા ‘થોડા દિવસ ગમે ત્યાં કાઢી નાખશો.’ પણ કોઈ દિલસોજી ધરાવે નહિ. દિલગીર દેખાવા જઈએ, પણ કોઈ દિલગીરીનું કારણ જ સ્વીકારે નહિ!

‘સ્ત્રી ન હોય તો થઈ શું ગયું? શું તમને ખાવા નથી મળતું? પહેરવા નથી મળતું? પૈસા નથી મળતા? શું નિરાધાર થઈ ગયા? તમને શી ખોટ છે? ઊલટું વિ-ધુર એટલે થોડા વખત ધુરા-ધોંસરી નીકળી ગઈ!’ મને લાગે છે કે પુરુષને ધોંસરી ઉપાડવાની એટલી બધી ટેવ પડી ગઈ છે કે ધોંસરી વિના તેને અડવું લાગે છે. હું એક વાર ગાડામાં મુસાફરી કરતો હતો ત્યારે સાથે એક મકરાણી અધમાણની જામગરીવાળી દેશી બંદૂક લઈ સાથે આવતો હતો. મેં કહ્યું : ‘જમાદાર, બંદૂક ગાડામાં મૂકી દો. કંઈ ભો જેવું નથી.’ જમાદાર કહે : ‘એ બોજસે ઠીક ચલા જાતા હે.’ પ્રેમાનંદ કહે છે તેમ ધણી ‘સુરભિસુત’ છે. તેને ધોંસરા વિના ખાલી ચાલવું ગમતું નથી.

એક દિવસ ઓઝાનો છોકરો મંદવાડમાંથી ઊઠ્યા પછી જમવા બેઠો હતો. જમી રહ્યો; કમળા કહે : ‘ઊઠ, મોં ધોઉં.’ કીકો ઊભો થયો અને રડવા લાગ્યો, કહે : ‘ચલાતું નથી, પગમાં કંઈ થાયુ છે, કાંટા વાગે છે.’ બેઠેલાં બધાં હસી પડ્યાં. તેને પગે ખાલી ચડી હતી. સ્ત્રી જાય છે તેથી ઝાઝું કાંઈ થતું નથી : હૃદયને ખાલી ચડે છે, હૃદય ચાલતું નથી, તેને જરાજરા કાંટા વાગે છે, અને આપણાથી ન ચલાય તો લોકો હસે છે.

સ્ત્રીનું પુરુષ ઉપર કેટલું પ્રભુત્વ છે! બધા સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની વાતો કરે છે. મને લાગે છે કે પુરુષસ્વાતંત્ર્યનો પ્રશ્ન વધારે વિકટ બનતો જાય છે.

હવે કરવું શું? શાસ્ત્રકારોએ કુમારિકા, સૌભાગ્યવતી, પ્રોષિતભર્તૃકા, વિધવા, સર્વનાં કાર્યોનો વિધિ રસના સિદ્ધાંત ઉપર ઠરાવેલો છે. પુરુષને માટે કશું લખ્યું નથી, પુરુષ પ્રોષિતપત્નીક હોય ત્યારે તેણે શું કરવું ને શું ન કરવું? નાહવું નહિ? પાણી ગરમ કર્યા વિના ચલાવી લેવું? ચા ન પીવી? ખરાબ કરીને પીવી? બહાર ખાવું? ઘેર ખાવું? હજામત ન કરવી? વાળ ન ઓળવા? ઓફિસમાં વખતસર ન જવું? રાતે દીવો ન કરવો ? ખુરશીમાં ઊંઘવું? રાતે જાગી દિવસે ઊંઘવું? શું કરવું ને શું ન કરવું? ખરેખર, જગતે પુરુષની ઘણી જ ઉપેક્ષા કરી છે.

અંતે ભૂખ લાગી. ભૂખ એ સારી વસ્તુ છે. કાંઈ ન સૂઝે ત્યારે એ સૂઝે છે. મેં કપડાં પહેર્યાં; ઊઠ્યો. કમાડ વાસવા ગયો ત્યાં પૂંછડું હલાવતી મોતી પાસે આવી. તે પણ અત્યાર સુધી ગમગીન થઈને બેઠી હતી. વિરહમાં કાવ્ય સ્ફુરે છે; મને નીચેનું કાવ્ય સ્ફુર્યું :

કશ્ચિદ્ ભત્ર્યાઃ સ્મરસિ રસિકે! ત્વં હિ તસ્ય પ્રિયેતિ

તેનો ગુજરાતી અનુવાદ પણ તરત જ સ્ફુર્યો :

ઘણિયાણીને સ્મરછ કનિ તું વહાલી તેની હતી તે?

તમને આમાં દોષો લાગશે, પણ મોતી તો આ સમજી ગઈ. મેં તેને થાબડીને ખુરશી ઉપર બેસાડી કમાડ વાસ્યું.

પહેલાં આવે પ્રસંગે એક વીશીની ઓળખાણ કરી હતી ત્યાં ગયો. જરા મોડું થયું હતું પણ હજી વીશી ચાલતી હતી. મહારાજ નવો આવેલો હતો, પણ જાણે ઘણાં વરસથી મને ઓળખતો હોય તેમ કહે : ‘ઓહો! સાહેબ, ઘણા દિવસે આવ્યા? આવા દૂબળા કેમ પડી ગયા? અહીં જમતા ત્યારે તો સારા હતા શરીરે?’ હું તેની પ્રગલ્ભતાથી ઘણો ખુશ થયો. મને જાણે વિચાર કરવા, રમવા એક નવું જ રમકડું મળ્યું.

મેં કહ્યું : ‘હા મહારાજ, એટલે જ હવે તમારે ત્યાં જમવા આવવાનો છું. પીરસો.’

‘જે દી નવરો દીનોનાથ’ તે દી મહારાજને ઘડ્યો હશે. તેનો વર્ણ ધોળો હતો, બટાટાને બાફીને છાલ કાઢી નાખીએ એવો ધોળો, અને તેની ઉપર કાળા રાતા, પીળા તલની ઝીણી છાંટ હતી. તેનાં લથડબથડ અંગો જાણે ઘસી ન પડે એટલા માટે, કાઠિયો સૂરણ-બટાટા ગાંસડીમાં બાંધે તેમ, કાળી ઝીણી પોતડીથી બંધ બાંધી બાંધેલાં હતાં. પેટ મોટું હતું પણ આ બંધથી તેના બે ભાગ પડી જતા હતા, અને ઉપલા ભાગ ઉપર કાળું જનોઈ પરસેવાથી ચોંટી ગયું હતું. ઊભો રહે ત્યારે વચ્ચેથી પગ જરા વધારે પહોળા, ગોળાકાર રહેતા અને પગલું લાંક વિનાનું ઊંટના જેવું પડતું. મોંમાં જાણે નીચલા જડબામાં એક નહિ પણ દાંતની બે હારો જેવું, અથવા આખા જડબામાં જાણે દોઢ જ હોય તેવું જણાતું હતું અને બ્રહ્મા ઘડીને એટલા ખુશ થઈ ગયેલા હશે કે માટી કાચી હશે એટલામાં જ તેને કપાળે અને બરડે થાબડ્યો હશે – કપાળ તરફ માથું ઢળતું અને વાંસો એવો બહાર નીકળેલો હતો.

મહારાજ પીરસતા હતા એટલામાં મેં મારી સાથે જમવા બેઠેલા ભાઈ રેવાશંકરનું ઓળખાણ તાજું કરી લીધું. તે મહારાજનો ઉપયોગ બરાબર સમજતા હતા. મહારાજે પીરસી લીધું એટલે રેવાશંકર કહે : ‘મહારાજનો સ્વભાવ બહુ સારો!’ મહારાજ પીરસી રહ્યા હતા પણ પાછા રસોડામાં ગયા, ઘીની વાડકી લઈ

આવ્યા અને કાંઈ પણ જરૂર વિના મને બે ચમચા અને રેવાશંકરને બે ચમચા ઘી પીરસ્યું. અને પછી અમારી બેની સામે પગ પર પગ ચડાવી બેસીને પગનાં તળિયાં પર ડોલતાં ડોલતાં હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં બોલવા લાગ્યા :

‘મારો તો જીવ મોટો, અમે તરવાડી કોઈ દી લોભ ન કરીએ. આ શેઠ છે ને શેઠ, એ પંડ્યા, એમનો જીવ જરી જેવડો. અમારી નાતમાં પાશેર તાંબાનું નામ પાડી અરધા ભાર ઓછા લોટાનું લહાણું કર્યું હતું. અમે તો લોટો સાચવી રાખ્યો છે; ભલેને અહીં નોકર હોઈએ, પણ નાતમાં સૌ સરખા. એમ કોઈની સાડીબાર ન રાખીએ. નાત વચ્ચોવચ્ચ સાંભળાવી દઈએ. હું તો શેઠ હોય તોય નજર ચુકાવી ઘી પીરસી દઉં. બહુ કહે તો આ તારી નોકરી, જા, નથી કરતા. બ્રાહ્મણના દીકરા છીએ, હાથમાં ઝોળી લઈ માગી ખાતાં કાંઈ ઓછી જ શરમ લાગવાની હતી. કેમ હેં?’

મહારાજને વાતના ટેકાની જરૂર જણાઈ તેથી ગમે તે પ્રશ્ન પૂછી નાખ્યો : ‘આ પંડ્યા તમારી નાતના છે?’

‘હા સાહેબ, એ અમારી નાતમાં હલકા ગણાય. એ તો કન્યા કોઈ નહોતું આપતું તે મેં આપીને મોટા કર્યા. મારી ભાણેજનો આ સગે હાથે ચાંદલો કર્યો છે, પણ મારાં લગ્ન માટે એણે બે વેણેય કોઈને કહ્યાં નથી.’

મેં રેવાશંકર સામું જોઈને કહ્યું : ‘બિચારા મહારાજ પરણ્યા વિનાના છે ત્યારે! એમને જક્ષણીની વાત કહું?’ રેવાશંકરે હા પાડી તે પહેલાં મહારાજ બોલી ઊઠ્યા : ‘જક્ષણી કોણ?’

મેં કહ્યું : ‘મારે ઘેર એક જક્ષણી છે. સાક્ષાત્ મહામાયા જોઈ લો. રાતે અંધારામાં જુઓ તો બે આંખો દીવા જેવી ઝગારા મારે. જે માનતા માનીએ તે ફળે એવાં છે!’

‘ત્યારે મને એક વાર દર્શન કરવા લઈ જાઓ ને!’

મેં કહ્યું : ‘અરે! અરે! એ શું બોલ્યા! એ તો કોઈને મળતાં જ નથી. બસ, દિવસ આખો ઘરમાં બેસી રહે અને ધ્યાન ધર્યા કરે. એમ લોકોને મળવા દે તો પછી લોકો એમની માનતા માની માનીને એમને જંપવા પણ દે કે! અને આપણા લોકો માગે, તે અક્કલ વિનાનું માગે, નસીબમાં ન હોય એવું માગે. એક બાઈના નસીબમાં છોકરો નહિ ને માગ્યો તે આંધળો છોકરો આપ્યો. બોલો!’

હું બોલતો હતો તે દરમિયાન મહારાજના મુખ ઉપર હર્ષ, ચિંતા, ઉદ્વેગ વગેરેની રેખાઓ આવી આવીને ઊડી જતી હતી. છેલ્લું વાક્ય સાંભળી મહારાજનો જીવ કાંઈક હેઠો બેઠો અને બોલ્યા : ‘પણ મારા નસીબમાં તો છે. મારું સગપણ તો ભટને ત્યાં થઈ ગયું છે. પણ કન્યા જરા નાની છે, પણ રૂપાળી બહુ છે હોં! અને નાની છે પણ મૂઈ અત્યારથી બધુંય સમજે છે. હું જાઉં તો કહેશે મારા સારુ શું લાવ્યા? અને પાણી મંગાવું તો ધમ ધમ કરતી લાજ કાઢીને ચાલે!’ છેલ્લાં વાક્યો બોલતાં મહારાજનો હૃદયનો રસ મુખમાં આવતો હતો અને દર ક્ષણે તેના શીકરો ઊડવાની ભીતિ રહેતી હતી. મેં શાક માગ્યું. મહારાજ ઝપાટાબંધ ઊઠી શાક લઈ આવ્યા અને મને અને રેવાશંકરને બંનેને પીરસ્યું. શાક અને ઘી મહારાજની પ્રસન્નતાનાં ખાસ ચિહ્નો છે.

મેં કહ્યું : ‘ત્યારે તો તમારે જક્ષણી માતાનું કાંઈ કામ નથી.’

મહારાજ ઊંડા વિચારમાં પડી બોલ્યા : ‘તમે વૈદું જાણો છો?’

‘ના.’

‘હું મહેતા ડેપ્યુટી સાહેબને ત્યાં નોકર હતો. એ નવી બાયડી પરણ્યા હતા, તેને રાંધતાં નહોતું આવડતું તે મને રાખેલો. મારા ઉપર ભાઈ, પૂરેપૂરો વિશ્વાસ’ – નાની બૈરીના ઘણીને નોકરની પસંદગીમાં જે દીર્ઘદષ્ટિ અને ઝીણવટ રાખવી પડે છે તેને માટે આ અજ્ઞાત ‘ડેપ્યુટી’ તરફ મને ઘણું માન થયું – ‘બૈરી નાની તે વૈદને પૂછીને તેમણે ટોપરું ખવરાવ્યું. તે બૈરી તો મોટી આવડી થઈ!’ મહારાજે ડાબા હાથનો પંજો પોતાને ડાબે ખભે અંગૂઠાને આધારે ટેકવ્યો. ‘હું એક વાર સાંભળું તો ભૂલું નહિ. મેંય ખવરાવવા માંડ્યું છે, પણ હજી ઊંચી નથી થઈ. ઓંમ કાઠું કર્યું છે, પણ હજી દીઠે નીચી લાગે.’

મેં કહ્યું : ‘ત્યારે બીજી બાયડી જોઈએ છે?’

‘ના, ના; બીજી આવી ન મળે. જક્ષણી માતાને કહીને મોટી થાય એમ કરો. અને મારે ઘેર બૈરી સુખી થાય હો. જુઓ કશું કામ છે? રાંધું પણ હું, એને દાળચોખા વીણવા પડે, અને હું રસોઈયો ખરો, પણ બાર વાગે છુટ્ટો. ગામમાં નીકળું તો મને કોઈ રસોઈયો ન જાણે. હજામત તો હેરકટિંગમાં જ કરાવવાનો. આઠ આના, તો લે આઠ આના. ને માથામાં તેલ, અત્તર, પોમેટમ. મહિનામાં એક-બે વાર નાટકસિનેમા તો ખરાં જ. બૈરી દુઃખી ન થાય હો.’ મહારાજે ઘણી તરીકેની સર્વ લાયકાત ગણાવી છેવટે કહ્યું : ‘ત્યારે હું જક્ષણી માતાનાં દર્શન કરવા આવું?’

મેં કહ્યું : ‘ના, એમ તો નહિ. એ તો હું ન હોઉં ને તમે જાઓ તો કૂતરી થઈને વળગે. તમે એમને માટે રોજ ખાવાનું મોકલતા જાઓ.’

મહારાજ ખુશ થઈ ગયા. હું જમી રહ્યો. મહારાજે તરત જ ભાણું તૈયાર કરી મને ખબર આપી. મેં કહ્યું : ‘એ રાત્રે તો જમતાં નથી. સવારે છોકરો મોકલીશ એટલે પહેલાં તેની સાથે મોકલજો. સાંભળો, ફક્ત ચાર રોટલી, ભાત, દાળ, શાક નહિ; ઘી પણ જરાક જ. હું પૈસા આપીશ. એ મફત ખાતાં નથી પણ વખતસર કરવું.’

મહારાજ અશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ ગયા. અને બીજા દિવસથી મોતીનું કામ ચાલ્યું.

૩

હું પાછી આવી. ધાર્યા કરતાં એક દિવસ વહેલી નીકળી શકી. ઘર ઉઘાડ્યું. સ્ત્રીપુરુષના સમાન હક હોવાથી ઘરની કૂચીઓ અમો બન્ને પાસે રહે છે.

ઘરમાં ગઈ. મોતી પૂંછડી હલાવતી હલાવતી સામે આવી. પણ આખા ઘરમાં માત્ર એ જ બરાબર હતી. બાકી જ્યાં જોઉં ત્યાં ધૂળ. ખુરશીઓ સિવાયની બધી વસ્તુઓ, ચોપડીઓ, પણ એમ ને એમ પડેલી. ટેબલ ઉપર પણ ધૂળ અને કાગદાબણિયા નીચે મેં ચિઠ્ઠી મૂકેલી તે એમની એમ! આ પુરુષો તે ભગવાને કેવા ઘડ્યા હશે!

મેં બધું વાળીને સાફ કર્યું. ટેબલ પર જઈ કાચમાં જોયું. રસ્તાનો થાક અને આ ધૂળ! મનમાં થયું, લાવ, માથે નાહી લઉં. માથું છોડ્યું ત્યાં કમાડ ખખડ્યું. મને થયું કે કદાચ એ આવ્યા હશે. સાલ્વાનો છેડો ગળા ફરતો લઈ એમ ને એમ જઈ કમાડ ઉઘાડ્યું. આ કોણ?

એક ઘણો જ કદરૂપો માણસ, કાળો કોટ પહેરેલો, તાજા વાળ કપાવી હજામત કરાવેલો, વાળમાં ખૂબ તેલ અને પોમેડ, ઉપર તેલથી રીઠી થઈ ગયેલી કોરવાળી કાળી ફેલ્ટની ટોપી, પાતળી ચીપી ચીપીને પાટલી વાળેલી મિલની ધોતલી, હાથમાં દાતણ અને આવીને મને પગે પડવા લાગ્યો. હું ખસી ગઈ. મેં કહ્યું : ‘અલ્યા કોણ છે? કેમ આવ્યો છે?’

‘જક્ષણી માતા! ખમા કરો, સેવકના ઉપર મહેર કરો.’

મેં કહ્યું : ‘પણ હું જક્ષણી કે દા’ડાની?’

‘હમણ નીકળતો, પણ ઘર બહારથી બંધ; આજ જ તાળું નથી એટલે દરશન કરવા આવ્યો છું. મારા મનના મનોરથ એક વાર પાર પાડો. તમે કહેશો એ માનતા માનીશ.’

‘ભાઈ, તને કોઈએ ભરમાવ્યો છે. હું જક્ષણી નથી.’ કહી મેં કમાડ બંધ કરવા માંડ્યું તો અંદર આવવા લાગ્યો અને કહે : ‘માતાજી, આજ દિવસ સુધી તમને ખાવાનું મોકલ્યું તે સામું તો જુઓ!’ હું ચિડાઈ ગઈ. ‘વળી તું ખાવાનું મોકલનાર કોણ? જાય છે કે નહિ કે આ ધોકણું લગાવું?’ અને અંદરથી મોતી ઘૂરકી. મેં લગાવ્યું જ હોત પણ તેની દીન મુદ્રા જોઈ પાછું મૂક્યું. તે વળી બક્યો : ‘માતાજી, મારા નસીબમાં બૈરી છે. મારે નવી નથી જોઈતી. તે ઝટ મોટી થાય એટલું કરો.’ હવે મારા ગુસ્સાનો પાર ન રહ્યો. મેં હાથમાં ધોકાણું લીધું. ‘હરામખોર’ કહી મારવા જતી હતી ત્યાં ‘ચંડી, કોપ ન કરો’ કહી મને અટકાવી, પેલાને આંગળીની નિશાનીથી રવાના કરી, એ અંદર પેઠા. મને ફરી કહ્યું : ‘ચંડી, પ્રસન્ન થાઓ.’

(દ્વિરેફની વાતો ભાગ ૧, ૧૯૨૮)

Stained Glass Windows Made from Stacked Laser-Cut Paper by Eric Standley

કવિતા

*'O, Wood Cutter,
Cut my Shadow.'**

હિન્દુ બનું

બુદ્ધ બનું

મુસલમાન બનું

આ પડછાયો કપાતો નથી,
મારાથી.

પડછાયો

– પ્રવીણ ગઢવી

કુલડી ગઈ

સાવરણી ગઈ

આ પડછાયો છૂટતો નથી
મારાથી.

નામ બદલું

કામ બદલું

ઠામ બદલું

જાત બદલું

આ પડછાયો છોડતો નથી.

ભાષા બદલું
 વેશ બદલું
 ઇતિહાસ બદલું
 આ પડછાયો તૂટતો નથી.

સ્મૃતિ રચું
 બંધારણ રચું
 કાયદા કરું
 થાપણ બનું
 કોઈ કાળે આ પડછાયો ભૂંસાતો નથી.
 ‘O, Wood Cutter,
 Cut my Shadow.’

*સ્પેનિશ કવિ લોર્કાની પંક્તિ

(પડછાયો, ૧૯૯૬)

નિબંધ

સર્જક

આજે ચિત્ત ઉપર આક્રમણ થયું છે સુપ્રસિદ્ધ અમેરિકન કવિ ઈ. ઈ. કમિંગ્સનું. પ્રયોગશીલ અને આક્રમક કવિ. કાવ્યના શબ્દો કે અક્ષરોને એના લય પ્રમાણે વિવિધ આકૃતિમાં ગોઠવી કાવ્ય લખનાર પ્રથમ કવિ. સત્ય અને સાહિત્યિક મૂલ્યો માટે ગમે તેની સાથે બાખડી પડનાર કવિ. આ ઝગડાખોર કવિએ પોતાના કબરલેખ પર લખવાનું કહેલું કે ‘દુનિયા સાથે મારો ઝઘડો પ્રેમનો હતો.’

બે નિબંધ

– સુભાષ શાહ

આવા આ કવિનો પરિચય મને છેક ૧૯૬૨-૬૩માં થયેલો. એનાથી પ્રભાવિત થઈ મેં પણ બે પંક્તિનું કાવ્ય શબ્દોને ઢાળમાં ગોઠવી લખ્યું હતું. વડોદરાના દૈનિક ‘નવભારત’ના કો’ક એડિટર જગદીશ ત્રિવેદીએ એની પેરડી કરી છાપ્યું. હું તો મારું આ કાવ્ય – પ્રથમ કાવ્ય- ‘સંસ્કૃતિ’માં છપાયેલું એના છાકમાં ફરતો હતો અને આ પેરાડીએ મને દુખી કરી નાખ્યો. હું તો ગયો સીધો સુરેશ જોષી પાસે. મારી વેદના રજૂ કરી. એ તો હસી પડ્યા અને કહે કે આ તો તારા નાનકડા કાવ્યની પેરડી માત્ર થઈ છે. મારા વિશે, મારી વિરુદ્ધ, પદ્ધતિદ્ધ શબ્દોમાં આખા લેખ લખાય છે. તેથી શું ? એનાથી કંઈ ગભરાવાય નહીં ! એનાથી તો આપણું બળ વધવું જોઈએ. મને હાશ થઈ. આશ્વાસન મળ્યું.

તો આપણા કવિ કમિંગ્સને ટેક્સાસ યુનિવર્સિટીએ લેક્ચર આપવા બોલાવેલા. કવિ કહે કે ‘હું લેક્ચર બેક્ચર કંઈ કરતો નથી. હા, તમે કહો તો ‘Nonlectures’ કરવા આવું. ભાષણ નહીં – બોલું પણ ખરો કે ન પણ બોલું. માત્ર વિદ્યાર્થીઓને જ સાંભળ્યા કરું એમ પણ બને. કદાચ કાવ્યો જ વાંચ્યા કરું.’ બધું જ મંજૂર. બસ તમે આવો અને કવિ ગયા. બોલ્યા પણ ખરા. કાવ્યો પણ વાંચ્યાં. વચ્ચે વચ્ચે પણ બોલ્યા. અને બધું જ પ્રસિદ્ધ થયું – Six nonlectures નામે. વર્ષો પહેલાં એ વાંચેલા. ખૂબ મઝા આવેલી. એમાંનું એક વાક્ય જડબેસલાક રીતે ચિત્તમાં ચોંટી ગયેલું. લા. ઠા. અને દિનેશ કોઠારી સાથે એ વાક્ય વિશે ઘણી વાતો પણ કરેલી અણે એને ક્યાંક ‘ક્વોટ’ તરીકે (કદાચ ‘inner-life’) ટાંકેલું પણ છે. એ વાક્ય આ પ્રમાણે છે :

...And very luckily for you and me, the uncivilised sun, shines on good and bad alike. He is on artist.

આ એક જ વાક્યમાં એણે સર્જક પ્રતિભાને કેટલી મોટી અંજલિ આપી દીધી છે ! સર્જકની કેટલી ચુસ્ત અને 'વૈજ્ઞાનિક' વ્યાખ્યા આપી દીધી છે ! સૌ પ્રથમ તો સર્જક પ્રતિભા સૂર્ય જેવી તેજસ્વી અને સ્વયંપ્રકાશિત હોવી જોઈએ. કશું જ ઉછીનું ના ચાલે. અને સૂર્ય પણ કેવો ? સર્જક કેવો ? uncivilised-અસંસ્કૃત. આપણા ઉપર તો સદીઓથી ઘડાતી આવેલી સંસ્કૃતિનાં પડળો ઉપર પડળો ચઢી ગયાં છે. આપણી શુદ્ધ અને અપ્રદૂષિત સંવેદનાને તો આપણે ક્યારનાય ભૂલી ગયા છીએ. પણ સર્જક ચેતના અને એની સંવેદના સંસ્કૃતનાં ધર્મનાં, સંપ્રદાયોના, વાદોના વગેરેનાં પ્રદૂષણોથી મુક્ત હોવી જોઈએ. આવો સર્જક જ સૂર્યની જેમ 'Shines on Good and bad alike' એ ગૃહિતો અને પૂર્વગ્રહોથી પણ મુક્ત હોય. આ સારું આ ખોટું, આ સત્ય આ અસત્ય, આ નીતિ આ અનીતિ એવાં અનેક કૃતક દંદોથી એ મુક્ત હોય.

મેં એક વાર ભગતસાહેબને સંકોચ સાથે પૂછેલું 'સાહેબ મને શેક્સપિયરનાં નાટકો ખૂબ ગમે છે પરંતુ મને એવો સ્પષ્ટ ખ્યાલ નથી આવતો કે એ નાટકો શેને કારણે મહાન છે. એની મહાનતાનું રહસ્ય શું છે ?'

ભગતસાહેબે સરસ વાત કહી. એમણે કહ્યું કે 'જેટલા પ્રેમથી, જેટલા લગાવથી, જેટલી કાળજીથી એ ઓથેલો કે કોઈ પણ નાયકનું નિરૂપણ કરે છે એટલી જ નિષ્ઠા પ્રેમ અને જહેમતથી એ ઈયાગો કે અન્ય 'ખલનાયક'નું પાત્રાલેખન કરે છે અને એ નાયક કે ખલનાયક તો પ્રેક્ષક કે વિવેચક માટે છે. સર્જકને માટે તો એ માનવમાત્ર છે.' હા. A man only with all it's vices and virtues. તો સર્જકનું આ તાટસ્થ્ય હોય છે. એ માનવને શુદ્ધ માનવ સ્વરૂપે જોઈ શકે છે. આપણે માટે એ સારો કે ખોટો માણસ છે - નાયક કે ખલનાયક છે. પણ સર્જક માટે તો એ માનવ માત્ર છે.

આપણું એ સદ્ભાગ્ય છે કે આપણને ભલે અલ્પ પણ સૂર્ય જેવા તેજસ્વી, પ્રતિભાશાળી, તટસ્થ અને 'અસંસ્કૃત' શુદ્ધ સર્જકો મળ્યા છે. આપણને વ્યાસ, વાલ્મીકિથી માંડીને કવિ ટાગોર મળ્યા છે. નરસિંહથી માંડી સરસ્વતીચંદ્રના સર્જક ગોવર્ધનરામ મળ્યા છે. સોફોકલિસથી માંડી શેક્સપીઅર અને સેમ્યુઅલ બેકેટ મળ્યા છે. નહીં તો કોણ જાણે આપણું શું થાત ? આ સંદર્ભમાં સાંપ્રત ગુજરાતી સાહિત્યની સ્હેજ ચિંતા કરું છું તો નરી નિરાશા ઉપજે છે. 'મામકા પાંડવાશ્ચૈવ' કહેતા અનેક ધૃતરાષ્ટ્ર જેવા સર્જકોથી ખદબદતા ગુજરાતી સાહિત્યના સર્જકોમાંથી કોક સૂર્ય જેવો પ્રતિભાશાળી સર્જક પાકે એ જ આશા સાથે. અલમ અતિ વિસ્તરેણ.

બારી

શિયાળાની ઋતુ બરોબર જામી છે.

મોડે સુધી રજાઈની હૂંફમાંથી બહાર આવી ઊઠવાનું મન જ ના થાય. પણ આજે એમ જ ભળભાંખળું થતાં આંખ સહેજ ખૂલી ગયેલી. બારી પર નજર પડી. હું ભર શિયાળે પણ એક બારી તો ખુલ્લી જ રાખું. ઠંડીથી ડઘાઈને સ્તબ્ધ થઈ ગયેલી વૃક્ષોની ડાળીઓ અને પાન નજરે પડ્યાં. મને થયું આ જ ખુલ્લી બારીમાંથી ઉનાળામાં સાંજે અને રાતે જે પવનની લહેરખીઓ આવે, મસ્ત થઈ ડાળી અને પાન ઝૂમતા હોય એ ય માણ્યું છે અને અત્યારે આ જોઈ રહ્યો છું. બસ, ચિત્તનો કબજો લઈ લીધો બારીના વિચારોએ.

મોડેથી પરવારી પહેલું કામ આ બારીની કમાલ વિશે લખવાનું કર્યું. બારી તો દરેક ઘર હશે જ પરંતુ મોટેભાગે તો બારી ખોલો તો સામેના ફલેટની કાંતો દીવાલ દેખાય અથવા એની પણ બંધ બારી જ દેખાય. પણ જેની બારીમાંથી ખુલ્લું આકાશ દેખાતું હોય, અવનવાં વૃક્ષો દેખાતાં હોય, સોસાયટી કે અન્ય વિસ્તારના મોટા શહેરી લેંડસ્કેપ દેખાતા હોય એને હું સદ્ભાગી ગણું.

ઘરની દીવાલોએ ‘આ ઘરની દુનિયા’ અને ‘આ બહારની દુનિયા’ એવા જે ભાગ પાડી દીધા છે એને આ બારી ક્ષણમાં મિટાવી દે છે. બહારની દુનિયાને તમારા ચિત્તમાં ભરી દે છે અને ઘરની દુનિયાને બહાર સાથે એકાકાર કરી દે છે.

સહેજ જ વિચારું છું અને ખ્યાલ આવે છે કે આ બારી વિશે તો કેટકેટલા સર્જકોએ કેવું કેવું લખ્યું છે ! રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે તો બધી જ (ઘરની અને ચિત્તની) બારીઓને ખુલ્લી રાખી ચારે બાજુથી પ્રકાશને પ્રવેશવા દેવાની વાત કરી છે. સુરેશ જોષીએ તો બારી પાસે જ પલંગ રાખેલો. વાંચે ત્યારે જ પીઠ બારી તરફ હોય અને પલંગ ઉપર તેમજ બાજુની ખુરસીઓ ઉપર પુસ્તકોનાં ઢગ પડ્યા હોય. મેં એમને અનેક વખત બારીમાંથી દૂર સુધી એક ધ્યાને જોયા કરતા જોયા છે. વડોદરાના એમના અધ્યાપક નિવાસની બારીમાંથી યુનિવર્સિટીનું વિશાળ મેદાન, દૂરના રસ્તાઓ, અસંખ્ય વૃક્ષો દેખાતાં. એમણે એ દશ્યો ભરચક માણ્યા છે અને એ અનુભૂતિ એમના અનેક સુંદર નિબંધોમાં અભિવ્યક્ત થયેલી છે.

કવિશ્રી પ્રહલાદ પારેખનો તો ‘બારી બહાર’નો અનુભવ અનન્ય છે. એમના કાવ્યસંગ્રહનું નામ જ ‘બારી બહાર’. વાહ !

મેં અનુભવ્યું છે કે બારીની બહાર જોતાં જોતાં એ તમને વૈચારિક દુનિયામાં ક્યાંની ક્યાં વહાવીને લઈ જઈ શકે છે. બારીમાંથી દેખાતાં લીમડો, બદામ કે અન્ય વૃક્ષો આમ તો રોજ હોય છે. એનાં એ જ હોય છે, પરંતુ

સ્હેજ ધ્યાનથી જોતાં એ જ વૃક્ષો રોજ નવાં રૂપ ધારણ કરે છે. આ ફેરફાર સૂક્ષ્મ હોય છે પણ ટેવ પાડો તો ચોક્કસ દેખાય.

આ આખી વાત કેવી છે કહું ? મારી પત્નીને એના કોઈ સગા ઘણા વખતે મળ્યા. કદાચ એકાદ વર્ષ પછી. વાતવાતમાં એમણે સહજ રીતે કહ્યું કે ‘સુરેખા તું ખાસ્સી સુકાઈ ગયેલી લાગે છે. મેં તને છેલ્લે જોયેલી ત્યારે તો તું....’

અને રાત્રે એનાથી મને પૂછ્યા સિવાય ના રહેવાયું. ‘તે કહું છું હું બહુ સુકાઈ ગયેલી લાગું છું?’ મેં કહ્યું ‘એવું કંઈ ખાસ લાગતું નથી. પણ હું તને રોજ જોઉં એટલે મને આ ખ્યાલ ના આવે.’

બોલો, આ પણ કમાલ છે ને! બાળક જન્મે પછી લગભગ ચાલતો-દોડતો થાય ત્યાં સુધી એનો વિકાસ આપણને સ્પષ્ટ દેખાય છે, આપણે એની નોંધ લઈએ છીએ પણ પછી તો આપણે એમના વિકાસની આ રીતે ભાગ્યે જ નોંધ લઈએ છીએ. અરે આપણને આપણા જ વિકાસનું નિરીક્ષણ કરવાની ફૂરસદ જ ક્યાં છે? પણ અલમ્. કલમને છૂટો દોર આપીશ તો આ અવાંતર રસ્તાઓ ઉપર જ ભટકી જઈશ.

તો બારીનું આવું છે. વિજ્ઞાનમાં એક ‘કેટાલિક એજન્ટ’ એવો શબ્દ આવે છે. કોઈ પણ રાસાયણિક પ્રક્રિયામાં એ ‘એજન્ટ’ એટલે કે પદાર્થ સીધો ભાગ જ નથી લેતો. પણ જે કંઈ થાય છે એને માટે એની હાજરી અનિવાર્ય હોય છે. એટલે એક અર્થમાં બારી એ આવા કેટાલિક એજન્ટનું કામ કરે છે. એની હાજરી માત્ર અનેક ઉદ્દીપન વિભાવોનું કાર્ય કરે છે.

એટલે હવે જ્યારે પણ ઘર બદલવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે સૌ પ્રથમ જોઈ લેજો કે નવા ઘરની બારીની બહાર શું શું દેખાય છે. બસ !

(‘શબ્દસૃષ્ટિ’, જૂન, ૨૦૧૪)

કવિતા

સુન્દરમ્-ઉમાશંકર પછીની કવિ-પેઢીના બે અગ્રણી કવિઓ તે રાજેન્દ્ર-નિરંજન. રાજેન્દ્રભાઈનાં કાવ્યો ‘સંચયન’માં અગાઉ માણ્યાં છે – હવે નિરંજન ભગત (જ. ૧૯૨૬)નાં, વિભિન્ન મિજાજ-પ્રકારનાં પાંચ કાવ્યો અહીં આસ્વાદીએ. ગુજરાતી સાહિત્ય અને વિદ્યાનાં વર્તુળોમાં ‘ભગતસાહેબ’ના નામે ઓળખાતા આ સર્જક અંગ્રેજીના વિદ્વાન અધ્યાપક, વિવેચક અને પ્રભાવક વક્તા તરીકે પણ જાણીતા છે.

પાંચ કાવ્યો

– નિરંજન ભગત

ઘર

ઘર તમે કોને કહો છો ?

જ્યાં ટપાલી પત્ર લાવે,
શોધતા વણશોધતા મિત્રો અને મહેમાન જ્યાં આવી ચડે,
ક્યારેક તો આવી પડે;
જેનું બધાને ઠામઠેકાણું તમે આપી શકો
તેને તમે શું ઘર કહો છો ?

તો પછી જ્યાં જ્યાં તમે પગથી ઉતારીને પગરખાં,
ભાર – ટોપીનોય – માથેથી ઉતારીને,
અને આ હાથ બે પ્હોળા કરીને ‘હાશ’ ફૂલો;
જ્યાં સર્વનાં મુખ જોઈ તમને સ્હેજમાં મલકી ઊઠે
ત્યાં ત્યાં બધે ફૂલો શું તમારું ઘર નથી ?

તે ઘર તમે કોને કહો છો ?

આંધળો

કે શું હજુ હું ગર્ભમાંથી નીકળ્યો ના બહાર?
 તે મારા જનમને કેટલી છે વાર ?
 કે શું ઝાળ પણ જંપી ગઈ છે ચેહમાં
 તે હું હવે વસતો નથી મુજ દેહમાં ?
 કે કંઈક એની આંખથી આ આંખમાં છે ભૂલથી જોવાઈ ગયું ?
 જેથી અચાનક આમ મારું તેજ બસ ખોવાઈ ગયું.

મેં આ જગતની કેટલી કીર્તિ સુણી 'તી સ્વર્ગમાં
 તે આવવાની લાયમાં ને લાયમાં
 હું કીકીઓ ભૂલી ગયો ત્યાં કલ્પદ્રુમની છાંયમાં !

ત્યારે જગતનું રૂપ જોવાનું મને કેવું હતું સપનું !
 હવે ચશ્મું થવા ચાહે સળગતો આ સૂરજ રે તોય શા ખપનું ?
 ઊંચે માથું ઉઠાવી આભ સામે પણ હવે ધરવું નથી,
 આ એકમાંથી એ બીજા અંધારમાં સરવું નથી.

ને કોણ ફૂલે છે ચન્દ્રસૂરજતારલા એ સૌ જલે ?
 એ તો પલક અંધારનું હૈયું હલે !
 મેં તો જોઈ લીધો છે જગતનો સાર
 કે અહીં તેજની ભીતર વસ્યો અંધાર.
 હું તો નીંદમાં ચાલી રહ્યો, ફિલસૂફ છું, - એવું કશુંક ફૂલેશો નહીં;
 તો આંધળો છું એમ કહીને આંધળા રૂલેશો નહીં !

પતિયો

પણે સૌ લોકની નાજુક પાની એંઠને ઓળંગતી, અડતી નથી;
ને એમ એ સૌની નજર મારી પરે પડતી નથી.

દખાણ ભણી ? ના, એ દિશા તો જમ તણી;
શું એમ માની કોઈનું મોં એ ભણી રૂહેતું નથી ?
એ તો હવે પથ્થર, હવે શાનો મણિ ?
શું એમ માની કોઈ ખરતા તારલાને લેખમાં લેતું નથી ?
મુજ બોલને પણ કોઈ કાને કેમ નહીં ધરતું હશે ?
આ બોલની ચોપાસ
વીંટળાઈ વળ્યો છે રોગિયાનો શ્વાસ
તે એથી જતું ને આવતું આ લોક શું ડરતું હશે ?
આ હવા પર એમનું કેં ચાલતું જો હોત ને
તો શ્વાસ ક્યાંથી હોત મારા પ્રાણમાં ?
પણ એમ તો કોણે જીત્યું છે મોતને ?
ને આ હવાએ કોઈનીયે વાતને ક્યારે લીધી છે ધ્યાનમાં ?

આ લોક તો લાચાર (ને ક્યારે ન 'તા?)
ને શી હઠીલી છે હવા, હું એટલે જીવી રહ્યો;
કોહી ગયું છે પોત કાયાનું છતાં
મજબૂત એ બખિયા વડે સીવી રહ્યો.

(આંધળો અને પતિયો - 'પાત્રો' કાવ્ય-જૂથમાંથી લીધાં છે.)

ફરવા આવ્યો છું

હું તો બસ ફરવા આવ્યો છું !

હું ક્યાં એકે કામ તમારું કે મારું કરવા આવ્યો છું ?

અહીં પથ પર શી મધુર હવા

ને ચહેરા ચમકે નવા નવા!

રે ચહું ન પાછો ઘેર જવા!

હું ડગ સાત સુખે ભરવા, અહીં સ્વપ્ન મહીં સરવા આવ્યો છું !

જાદુ એવો જાય જડી

કે ચાહી શકું બે-ચાર ઘડી

ને ગાઈ શકું બે-ચાર કડી

તો ગીત પ્રેમનું આ પૃથ્વીના કર્ણપટે ધરવા આવ્યો છું !

હું તો બસ ફરવા આવ્યો છું!

હરી ગયો

હરિવર મુજને હરી ગયો !

મેં તો વ્હાલ કીધું નહોતું ને તોયે મુજને વરી ગયો !

અબુધ અંતરની હું નારી,

હું શું જાણું પ્રીતિ !

હું શું જાણું કામણગારી

મુજ હેયે છે ગીતિ !

એ તો મુજ કંઠે નિજ કરથી વરમાળા રે ધરી ગયો !

સપનામાંયે જે ના દીઠું
 એ જાગીને જોવું !
 આ તે સુખ છે કે દુઃખ મીઠું ?
 રે હસવું કે રોવું ?
 ના સમજું તોયે સહેવાતું એવું કંઈ એ કરી ગયો !
 હરિવર મુજને હરી ગયો !

હાથ મેળવીએ

લાવો તમારો હાથ, મેળવીએ
 (કહું છું હાથ લંબાવી) !
 કહો શું મેળવી લેવું હશે મારે ?
 તમારા હાથમાં તો કેટલુંયે —
 ધન હશે, સત્તા હશે, કીર્તિ હશે...
 શું શું નથી હોતું તમારા હાથમાં ?
 મારે કશાનું કામ ના,
 ખાલી તમારો હાથ....
 ખાલી તમારો હાથ ?
 ના, ના, આપણા આ બેય ખાલી હાથમાંયે કેટલું છે !
 આપણા આ હાથમાં ઉષ્મા અને થડકો,
 અરે, એના વડે આવો, પરસ્પરના હૃદયનો ભાવ ભેળવીએ,
 અને બિનઆવડત સારું નઠારું કેટલુંયે કામ કરતા
 આપણા આ હાથ કેળવીએ !
 અજાણ્યા છો ? ભલે !
 તોયે જુઓ, આ હાથ લંબાવી કહું,
 લાવો તમારો હાથ, મેળવીએ !

Stained Glass Windows Made from Stacked Laser-Cut Paper by Eric Standley

વાર્તા

ત્રીસેક કિલોમીટરની એ યાત્રા કલ્યાણીના જીવનનો ભાગ બની ગઈ હતી. છ-આઠ મહિને એક વાર જવું. ગાડી છેક સુધી ન લઈ જવી; દૂર પોસ્ટ ઓફિસ પાસે પાર્ક કરવી. શેરીમાં પેસતાં ડાબી બાજુ પહેલું જ હતું તેથી આજુબાજુનાં ઘરોમાંથી કોઈની નજર પડવાની શક્યતા ઓછી હતી, છતાં કપડાં બને એટલાં સાદાં પહેરવાં; કોઈનું ધ્યાન ખેંચાય નહીં એવાં.

દરેક મુલાકાત વખતે લગભગ સરખો અનુભવ થતો. ઓટલાનાં ચાર પગથિયાં ચડીને બંધ જાળીની સામે ઊભી રહે; પ્રવેશની ઉતાવળ ન હોય. રંગ ઊડી ગયેલી જાળી, ઓટલાના ઘસાયેલા પથ્થરો. પ્રશ્ન થાય કે આ બધું શું છે, કોનું છે?

હળવેથી જાળી ખખડાવે.

આવકાર મળે: એ...આવો આવો!

એ અંદર જાય.

વધુમાં વધુ અડધો કલાક, કલાક. કામ કહી શકાય એવું કંઈ હોય જ નહીં, એટલે કે શૂન્ય હોય, તે માટે કેટલો સમય જોઈએ? પાછા જવાની ઉતાવળ કરવાનું એક કારણ એ પણ ખરું કે વધારે બેસી રહે તો એ સ્થળ છોડીને પોતાને જવાનું છે એ હકીકત ભુલાઈ જાય અને પછી જે સ્થિતિ થાય એમાં નીકળવું વસમું બને.

ગયાં. જોઈ લીધું. વિદાય.

પાછા ફરતાં ગાડી હાઈ-વેની ખુલ્લી હવામાં દોડવા લાગે ત્યારે અલબત્ત થોડું હસવું આવતું. ઘણું બદલાઈ ગયું હતું, પડોશમાં ખાસ કોઈ પરિચિત રહ્યું નહોતું એ સાચું, છતાં શેરીમાં રમતાં છોકરાંને અને બારીમાંથી જોતી કોઈ સ્ત્રીને કુતૂહલ થતું હશે. એ વિચારતાં હશે કે આ સ્ત્રી કોણ છે

ભેદી રમણી!

પહેલી વાર આ રીતે ગઈ ત્યારે બારણું એ ઘરની ગૃહિણીએ ઉઘાડ્યું હતું. અજાણી સ્ત્રીને જોઈને આશ્ચર્ય થયું તે એની આંખોમાં દેખાતું હતું. એને લાગ્યું હશે કે ભદ્ર વર્ગની જણાતી આવી મહિલા પોતાને આંગણે આવે નહીં; કદાચ ભૂલથી આવી ચડી હશે અથવા કોઈનું સરનામું પૂછવા. એ જોઈ રહી. થોડી ક્ષણો માટે આવકારના શબ્દો બોલી શકી નહીં અને કલ્યાણીને પ્રવેશ માટે મંજૂરી માગવી પડી.

આવું?—એમ હળવેથી બોલી ઉત્તરની રાહ જોયા વગર એણે ઘરમાં પગ મૂક્યો. અને આજુબાજુ જોતી ઊભી રહી. એ સમજતી હતી કે આ સ્થિતિ વધારે લંબાવવી

હવામાં લટકતી સ્ત્રી — પ્રવીણસિંહ ચાવડા

જોઈએ નહીં, કંઈક બોલવું જોઈએ, યજમાનને પોતાનો પરિચય આપવો જોઈએ. એ પોતાનો ઓળખે જ, ઓળખવી જ જોઈએ, એવું માની લેવામાં અહંકાર જ નહીં, નરી મૂર્ખાઈ હતી.

પરંતુ પરિચય કયા શબ્દોમાં આપવો ?

શું કહેવું?

પોતે આ ઘરના સંદર્ભમાં કોણ હતી?

પરિચય આપ્યા પછી આજની મુલાકાતનું પ્રયોજન જણાવવું જોઈએ. પ્રયોજન શું હતું? પોતે શા માટે આવી હતી?

સામેની સ્ત્રી સમજી લાગી. એણે કોણ છે, કેમ આવ્યાં, એવી આક્રમક પ્રશ્નોત્તરી શરૂ કરી દીધી નહીં. કામ કરતાં કરતાં રસોડામાંથી નીકળી હતી, હાથ હળદરવાળા હતા, તેથી તે મૂંઝાઈ ગઈ.

‘અહીં બેસોને, હું હાથ ધોઈને આવી, આ ખુરશી -’

કલ્યાણી બેઠી નહીં, કુંભીની નકશી જોતી ઊભી રહી. હાથ ધોઈને ગૃહિણી ક્ષોભથી હસતી આવી ત્યારે એણે કહ્યું, ‘બહેન, મારું નામ કલ્યાણી. માફ કરજો, આપનું-?’

‘હું મનોરમા.’

‘મનોરમાબહેન, હું કોઈ કામે નથી આવી, હોં. આ ઘરમાં થોડી વાર બેસવા આવી છું.’

અઘરો વિષય; શબ્દરૂપે બહાર આવે ત્યારે ખોટો બની જતો હતો.

‘ફરીથી કહું કે મારું નામ કલ્યાણી. મને એમ હતું કે કદાચ તમે સાંભળ્યું હશે. આ ઘર તમે ખરીદ્યું ત્યારે વાત નીકળી હોય અને કોઈએ કહ્યું હોય કે અમુક અમુક.’

અટકીને ઉમેર્યું, ‘મારું કહેવું એમ છે, મનોરમાબહેન, કે આ ઘર મારું છે. સોરી, છે નહીં, હતું. તમે વેચાતું લીધું એ પહેલાં મારું હતું. આ મારું પિયર છે.’

‘પિયર’ એવા એક શબ્દ સુધી પહોંચવા માટે કેટલી મથામણ કરવી પડી!

મનોરમા ભલી બાઈ હતી. વાત સાંભળીને હાંફળીફાંફળી બની ગઈ. ‘અહોહો! તમે અમારે ઘરે ક્યાંથી આવવાં! આટલાં મોટાં માણસ. હા, કાંક કે’તા’તા ખરા કે એક બહેન છે, ભઈ નાના અને બહેન મોટાં, તે એમને સાસરે છે. પરદેશ ફરવા ગ્યાં’તાં, નહીં? તમારા ઘેરથી તો મોટા વકીલ છેને? તમે બેસો. પાણી લાવું, ચા મૂકું-’

‘તમને વાંધો ન હોય તો...જરીક...ફરું બધે? ઉપર જોઉં?’

મનોરમાએ મીઠો લહેકો કર્યો, ‘ઘર તમારું છે, મારું નથી!’

આગળ ખંડમાં પાટનું સ્થાન નેતરના સોફાએ લીધું હતું. ભીંતો પર કેટલાંય કેલેન્ડર અને છબીઓ લટકતાં હતાં. પરિચિત દેવીદેવતાઓ, અપરિચિત સ્ત્રીપુરુષો. રસોડામાં તોડફોડ કરી પ્લેટફોર્મ બનાવવામાં આવ્યું હતું, બા તો પાટલા પર બેસીને જ રસોઈ બનાવતી, બાની મદદમાં એની દીકરી પણ ખરી. જૂનું ખાસ કંઈ રહ્યું નહોતું. સમજી શકાય એવી વાત હતી. મકાનની માલિકી બદલાય ત્યારે આમ જ થાય. વેચનાર ખાલી કરીને પલંગ ગાદલાં વાસણ ડબ્બાડબ્બી બધું પોતાની સાથે લઈ જાય અથવા એને જરૂર ન હોય તો, કાઢી નાખે,

એટલે કે ભંગાર તરીકે વેચી દે. નવો આવનાર પોતાની જરૂરિયાત, સંસ્કાર, રહેણીકરણી પ્રમાણે નવેસરથી ગોઠવે. ઈતિહાસ નાબૂદ થાય.

મેડી પર મનોરમા એની સાથે આવી. ત્યાં ફરશ પર નોટબુકો પેન્સિલ રબર વેરાયેલાં હતાં તે જોઈને કલ્યાણીને સારું લાગ્યું.

‘દીકરા-દીકરીમાં શું છે, મનોરમાબહેન?’

એ રીતે હાલનાં વસનારાં વિશે માહિતી મળી. દસ વર્ષનો અને સાત વર્ષનો એમ બે પુત્ર હતા તે એ વખતે સ્કૂલે ગયેલા હતા. પતિ દુકાને. રેડિયો રિપેર કરવાની દુકાન બજાર ટાવર પાસે.

‘સહેજ....ત્રીજે માળે જઈ આવું?’

એ તબક્કે મનોરમાએ સાથે જવાનો વિવેક ન કર્યો. ઉપલા સ્તર, ભીતરી એકાન્ત : પોતાના અધિકારની હદ પૂરી થઈ એવું સમજી હશે. કામનું બહાનું બતાવી એ નીચે ચાલી ગઈ.

પરિણામે, ઘરના એ ભાગમાં કલ્યાણીને એકલીને પ્રવેશ મળ્યો. અંધારું હતું. વીજળીની સ્વિચ શોધવી પડી નહીં. દાદરના છેલ્લા પગથિયે ઊભા રહી હાથ લંબાવ્યો અને—

અજવાળું ન થયું! બલ્બ ઊડી ગયો હશે અને નવો નાખવાની જરૂર નહીં લાગી હોય. ત્રીજા માળનો વપરાશ નહીં હોય. નેત્રવિહીન મનુષ્યની જેમ હાથ લંબાવી હવાને ફંફોસતાં થયું, અરે, આ ક્યાં અંધકારમાં હું આવી ગઈ છું? અહીં કોઈ દિશા નથી, બધું અસીમ અને અનંત છે. આ મારું બાળપણ છે કે એનાથી પણ પહેલાંનો પ્રદેશ?

બાળપણમાં અહીં રમતાં તે સંતાકૂકડીની રમત આજે કોઈ મને નિષ્કુર સ્વરૂપે રમાડી રહ્યું છે?

બાલકનીનું બારણું ઊઘડ્યું અને વિશાળ ખંડ પ્રકાશથી ભરાઈ ગયો. બધું ખાલી હતું. ડામચિયો નહીં, પતરાની ટ્રંક નહીં, વિદ્યાર્થિનીનાં ટેબલ-ખુરશી નહીં. થોડી વાર ઊભી રહી. હળવે પગે ફરી. ધૂળમાં એની સ્પષ્ટ સુરેખ પગલીઓ પડી હતી તે જોઈ રહી.

નીકળતાં પહેલાં બાલકનીમાં પણ જઈ આવી. સામેના ઘરના છાપરા પર બેઠેલાં કબૂતર એની આંખોના પાણીથી પલળી ગયાં. એ જગ્યાએ વધારે રોકાઈ નહીં. માત્ર એટલું જોઈ લીધું કે જમણી બાજુ પાદરના વડની ટોચ દેખાય છે અને ડાબી બાજુ રામજી મંદિરની ધજા.

સંતોષ થયો કે ચાલો, ક્યાંક તો કશુંક સલામત છે. એ તો કોઈએ વેચી દીધું નથી, ભંગારમાં કાઢી નાખ્યું નથી.

વેચી માર્યું, કાઢી નાખ્યું – આ ભાષા ભાઈ બટુકની હતી.

કોર્ટમાં વેકેશન હતું. કલ્યાણી, તેનો વકીલ પતિ અને પુત્રી ગ્રીસ-ઈટલીના પ્રવાસે ગયાં હતાં. જે બન્યું તે એ ત્રણ અઠવાડિયાં દરમિયાન એની ગેરહાજરીમાં બન્યું હતું. હંમેશાં ફોન પર લાંબી લાંબી વાતો કરવાની ટેવ, તેથી પ્રવાસેથી પરત આવ્યાં એ રાત્રે ભાઈબહેન વચ્ચે ઘણી વાતો થઈ : શું શું જોયું, એ દેશોમાંથી કેવી કેવી અજાયબીઓ લાવ્યાં. લગભગ અંતમાં, રિસીવર મૂકતાં પહેલાં એક નાનો મુદ્દો યાદ આવ્યો હોય એમ બટુકે ઊમેર્યું હતું— ઘર કાઢી નાખ્યું, બેન.

એ શબ્દપ્રયોગનો અર્થ જલદી બેઠો નહીં.

વાત બટુક માટે સરળ પણ કલ્યાણી માટે અટપટી હતી તેથી એની સમજમાં ધીમે ધીમે કટકેકટકે ઊતરી. કાઠી નાખ્યું એટલે કે વેચી દીધું. નાખ્યું, માર્યું, દીધું-શબ્દોની પસંદગી અને એમના ઉચ્ચારમાં રહેલો છુટકારાનો ભાવ હીન કક્ષાનાં હતાં. એમાં હિંસા હતી. સગો ભાઈ નહીં પણ કોઈ પારકું માણસ, અન્ય દેશનું જુદી સંસ્કૃતિનું, બોલતું હોય એવું કલ્યાણીને લાગ્યું.

સંમતિ લેવાનું તો દૂર રહ્યું, જણાવવાની પણ પરવા કર્યા વગર નાના ભાઈએ બાપીકું ઘર વેચી દીધું હતું. અભદ્ર, અશિષ્ટ ઉતાવળ - એ સ્પષ્ટ થયું ત્યારે કલ્યાણીને પહેલો વિચાર આ આવ્યો!

જૂના ફોટોગ્રાફ!

અણઘડ ચિતામણવાળી મારી ત્રીજા-ચોથા ધોરણની નોટબુકો!

એમનું શું થયું?

એક ખૂણામાં રહેતી પતરાની ટ્રંક, ગાદલાં મૂકવાનો ડામચિયો. પોતાને ભણવા માટે હાલકડોલક ટેબલખુરશી.

ટૂંકમાં દાદા-વડદાદાના સમયના કાગળો અને ચોપડા ભરેલા હતા. પીળા પડી ગયેલા બરડ કાગળોનું વર્તમાન સમયમાં વ્યાવહારિક દષ્ટિએ કોઈ મહત્ત્વ નહીં હોય, મિલકતની ખરીદી કે વેચાણ સાથેનો એમનો સંબંધ પૂરો થઈ ગયો હશે, પણ છોકરી માટે એનું જુદું મૂલ્ય હતું. એને એ કાગળોનો રંગ ગમતો, લખાણના અક્ષરો ગમતા, ભાષા અદ્ભુત લાગતી. ખાસ તો એમાં જેમનો ઉલ્લેખ આવતો તે નામો! મૂળચંદ્રદાસ, નેમચંદ શેઠ, જમનાલાલ, બાઈ પારવતી!

ચોપડાઓની સાથે એ ટૂંકમાં પિતા કાકા અને ફોઈની બાળપણ અને કિશોરાવસ્થાની થોડી છબીઓ હતી. પોતાના પણ બાળપણના ફોટોગ્રાફ હતા. આ શબ્દભેદ બાનો હતો : વડીલોની છબીઓ, હયાત માણસોના ફોટોગ્રાફ!

દસેક વર્ષની છોકરી, ફોકમાંથી ખભા આગળનાં હાડકાં દેખાય છે, નાના ભાઈને ખોળામાં લઈને ફોટો પડાવવા બેઠી છે-

ફોટામાંની એ છોકરીને જોઈને બધાં ખૂબ હસતાં. બા-બાપુજી અજાણ્યાં બની એકબીજાને પૂછતાં. આ કદરૂપી કોણ છે, લજવી મારે એવી?

કાર્ટૂન!

ડામચિયો તો સ્વતંત્ર સંસ્થા જેવો હતો. લાકડાની ખખડધજ ઘોડી અને એની ઉપર ગાદલાં-રજાઈની થપ્પી : આ થયું ડામચિયાનું નરી આંખે દેખાતું ભૌતિક સ્વરૂપ, પરંતુ છોકરી માટે એનું બીજું, અપાર્થિવ સ્વરૂપ પણ હતું. એને શું નામ આપવું - વાચનકક્ષ? ગણિત-વિજ્ઞાન અને ભૂગોળ માટે ટેબલખુરશી ઠીક હતાં, પણ ધૂમકેતુ અને મુનશીની નવલકથાઓ વાંચવા માટે એ ન ચાલે. તે માટે કંઈક ઉન્નત, ઉચ્ચતર, વાયુમંડળને વટાવી તેજ અને આકાશ સુધી લઈ જાય એવું પાંખોવાળું વાહન જોઈએ. બહાર ધીમો વરસાદ વરસતો હોય, બાએ વાટકીમાં સીંગચણા આપ્યાં હોય તે ચાવવાનું ભુલાઈ જાય અને ડામચિયા પર આડી પડેલી છોકરી કાક-મંજરીની દુનિયામાં ખોવાઈ જાય.

ટેબલ અને ખુરશી નાનાં અને ડગુમગુ. વિદ્યાર્થિનીને ખૂબ સાચવવું પડે. એની જવાબદારી બેવડી : એકાગ્ર તાથી ભણવું અને સાથે સાથે હાલકડોલક ટેબલ ફસકી ન જાય તેનું ધ્યાન રાખવું. જોકે એ કહેવાતી અચેતન

વસ્તુઓએ પણ સ્વામીભક્તિ સાબિત કરી હતી; વિદ્યાર્થિનીને સતત જાગ્રત રાખી પણ એનું ભણવાનું પૂરું થયું ત્યાં સુધી દગો દીધો નહીં.

ખુરશીએ એને ડોલાવી, હીંચકા ખવડાવ્યા, પણ ભોંય ભેગી કરી નહીં.

ટેબલે એની ચોપડીઓને ધ્રુજાવી, થોડી આમતેમ ખસેડી, પણ નીચે પડવા દીધી નહીં. વિદ્યાનું માન જાળવી રાખ્યું.

બા હયાત હોત તો કદાચ આ ન બન્યું હોત. છો બંધ રહ્યું, એને વેચી દેવાનો વિચાર પણ બાના ચિત્તમાં પ્રવેશી શક્યો ન હોત.

બાની લાગણી ઉત્તરાધિકારીએ કેટલી ધ્યાનમાં લીધી હોત તે જુદી વાત થઈ.

રહેતાં પુત્રની સાથે સુરત, એના સંસારને સાચવવા, પણ બાર મહિને એકાદ વાર, દિવાળી પર તો ખાસ, પુત્રને અનુકૂળ ન હોય તો પોતે એકલાં જઈને થોડા દિવસ. તો એક રાત, એ પણ અચૂક જતી. એવડા મોટા ઘરમાં બે સ્ત્રીઓ, મા અને દીકરી અને સ્મૃતિઓ. કોડિયામાં આંસુ પૂરવાનો અવસર.

એ ઘર બટુકભાઈએ થોડા રૂપિયા માટે વેચી દીધું હતું.

‘તમેય શું બેન, ખોટી માથાકૂટ કરો છો ! ક્યાં સુધી હાથી બાંધી રાખવાનો? મારી પાસે ટાઈમ ન હોય, વરસમાં ચાર વાર જવાનો અને સાફ કરાવવાનો.’

એ પછીના ભાઈ બટુકના શબ્દો તો વધારે અદ્ભુત હતા. ‘ભીંતડાં હતાં; મોટો દલ્લો નથી મળ્યો. પડુંપડું થતાં ભીંતડાં હતાં; એની શી કિંમત? આખા દોઢ લાખ મળ્યા છે. તમારે ભાગ જોઈતો હોય તો બોલો; પંચોતેર હજાર મોકલી આપું?’

બે વચ્ચે આઠ વર્ષનું અંતર હતું. એને કેડમાં ઘાલીને ફરી હતી. નામનામ કરાવ્યું હતું, બાબરી હોળી હતી. બહેન નહીં, એની અડધી મા બનીને ઉછેર્યો હતો.

પંચોતેર હજારવાળા કુસ્તિત શબ્દો સાંભળ્યા - ન સાંભળ્યા કર્યાં. ઉંબર, રસોડું, બેઠક અને મેડી વટાવીને એક ક્ષણમાં એની ચેતના ત્રીજા માળની બારી પાસે રહેતાં ટેબલખુરશી અને ટ્રંક પર કેન્દ્રિત થઈ હતી.

બીતાંબીતાં પૂછ્યું ત્યારે બટુક હસવા લાગ્યો, ‘ફોટા? તમેય શું, બેન! એટલી હડિયાદોટ વચ્ચે એવું બધું વિચારવાનો ટાઈમ કોને હોય?’

‘છોકરો થોડો નાદાન છે,’ પોતાના સાળા વિશે વકીલસાહેબનો આવો અભિપ્રાય હતો; આ પ્રસંગે પણ એમણે એની ઘોષણા કરી.

‘ભાઈ મારો છે. એને હું વધારે ઓળખું કે તમે?’

કલ્યાણીનો રોષ જોઈને વકીલસાહેબ આગળ કંઈ બોલ્યા નહીં; ઉદાર હાસ્યથી ચલાવી લીધું.

‘તમારે એની વકીલાત કરવાની જરૂર નથી.’

બીજા દિવસે, પત્ની ટાઢી પડી છે એમ માનીને એમણે નવેસરથી ચર્ચાનો પ્રારંભ કર્યો, ‘આમ આવ, અહીં બેસ મારી પાસે અને હું કહું તે શાંન્તિથી સાંભળ.’

‘તમે શું નવી વાત કરવાના છો?’

‘તારી લાગણી હું સમજું છું-’

‘મોટો ઉપકાર!’

‘જૂની વસ્તુઓનું આટલું બધું વળગણ સારું નહીં. આ ઉંમરે હવે કશું પકડી રાખવું ન જોઈએ. છોડી દો, જવા દો - એવી વૃત્તિ ન રાખીએ તો જીવી ન શકાય. જેટલું છૂટે એટલો ભાર ઓછો થાય. હા, બટુકનો વાંક નથી એમ હું નથી કહેતો. એણે ઉતાવળ નહોતી કરવી જોઈતી. તને પૂછવું જોઈતું હતું કે બેન, આમાંથી તમારે કંઈ રાખવું છે, સ્મૃતિ તરીકે-’

કલ્યાણીએ દલીલબાજી ન કરી. સાડત્રીસ વર્ષની સ્ત્રીની ભીતર સાત વર્ષની બાળકી એવી ને એવી અકબંધ હોય છે તે સમજાવવાનો પ્રયાસ કર્યો નહીં. મનના ખૂણામાં અજાણ્યે નક્કી થઈ ગયું હતું કે હવેથી આ વિષય બીજા કોઈનો નહીં, માત્ર મારો જ છે. કોઈની સાથે એની ચર્ચા કરવી નહીં. મારે જ એને ઉપાડીને ફરવાનું છે.’

‘તારે શાની ખોટ છે? અહીં બધું તારું જ છેને!’

કલ્યાણીથી રહેવાયું નહીં, ‘ત્યાં નથી, તો અહીં મારું કશું કેવી રીતે હોઈ શકે?’

આ પ્રહારથી વકીલસાહેબ પ્રસન્ન બની ગયા.

‘આપણે એક કામ કરીએ : ગવર્નમેન્ટને કહીને કાયદો કરાવી દઈએ કે સ્ત્રી જીવે ત્યાં સુધી એનું પિયરનું ઘર કોઈએ વેચવું નહીં, એટલું જ નહીં, એમાં સહેજ પણ ફેરફાર કરવો નહીં. નકૂચા, સાંકળો-’

‘ગવર્નમેન્ટ સુધી પહોંચ હોય તો એવો કાયદો કરાવો કે આજ પછી કોઈએ બાળકોના, વૃદ્ધોના ફોટા પાડવા નહીં અને પાડવા તો સંઘરવા નહીં.’

ઉદાર બનવું, મોટું મન રાખવું - એવી સલાહની કલ્યાણીને જરૂર નહોતી. સંજોગો ગમે તેવા હોય, ધડાધડી કરી નાખવી તે એની પ્રકૃતિમાં નહોતું.

ધીમે ધીમે કળ વળી અને શરૂઆતની વ્યગ્રતા જતી રહી. બટુક માણસ તરીકે ખરાબ નહોતો, એનામાં છોકરમત હતી તે એ સમજતી હતી. ભાઈબહેન વચ્ચે અંતર માત્ર આઠ વર્ષનું નહીં, એક પેઢીનું હતું. આ ભેદ સ્વીકારી લેવા જોઈએ. પોતાનામાં વડીલો તરફથી મળેલા મધ્યકાલીન સંસ્કાર હતા, સંસ્કાર કહો કે મૂર્ખાઈ કહો, પછાતપણું કહો. સામે પક્ષે, બાળરાજા તો નવા યુગનું સંતાન હતા. ‘આઈ ડોન્ટ કેર’- એ એમનું જીવનસૂત્ર હતું.

એણે બટુક સાથે ઝઘડો કર્યો નહીં, મહેણાં માર્યાં.

નહીં, જા તું મારો ભાઈ નથી- એવું સંભળાવી દીધું નહીં. પહેલી વાર આઘાતને કારણે થોડું બોલાઈ ગયું હતું તે; એ પછી એ વિષયનો ઉલ્લેખ પણ ન કર્યો. અગાઉનો વ્યવહાર ચાલુ રહ્યો. અઠવાડિયે એકાદ-બે વાર ફોન કરવો, નાની ભોજાઈ અને બાળકો સાથે વાતો કરવી - આ ક્રમમાં ફેર પડ્યો નહીં.

આમ, એ પ્રકરણ પૂરું થયું.

આટલું રહ્યું. અનુકૂળતા શોધી કોઈકોઈ વાર એ સ્થળની મુલાકાત લેવી.

ગમે તેમ, એના પિયરનું શહેર હતું. ભલે પોતાનું કંઈ ન રહ્યું, પણ થોડાં નજીકનાં સગાં હતાં. સ્કૂલ-કોલેજ વખતની બે-ત્રણ બહેનપણીઓ હજુ ત્યાં જ હતી; એમને તો ગામમાં પિયર અને ગામમાં સાસરું - એવો ઘાટ રચાયો હતો. નાનામોટા સામાજિક પ્રસંગે આમંત્રણ આવે ત્યારે કલ્યાણી એનો શીઘ્ર સ્વીકાર કરતી; પતિને કહે તી, જવું જ પડે, ચાલે નહીં. લાંબા સમય સુધી એવું કોઈ નિમિત્ત ન મળે તો પણ જવાનો વિકલ્પ હતો જ. બપોરના સમયે ઘરમાં એકલી હોય ત્યારે એ ગાડી લઈને નીકળતી. જવા-આવવાનો સમય અને એકાદ કલાકનું રોકાણ - બધું મળીને માંડ અઢી-ત્રણ કલાક લાગે. બહેનપણીઓ સાથે ફિલ્મ જોવા ગઈ હોય એવું.

જૂની ફિલ્મ.

અલબત્ત, બ્લેક એન્ડ વ્હાઈટ!

કોઈ વાર અગાઉથી પતિને કહેતી. કોઈ વાર જઈ આવ્યા પછી, રાત્રે જાણ કરતી. શૈલી રમૂજ, પદ્ધતિ પ્રશ્નોત્તરીની. બોલો, આજે અમે કયું સાહસ કર્યું હશે?

પોતાની વિચિત્રતા પર સામું માણસ હસે એ પહેલાં પોતે હસવું. સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સ્વીકાર કરવો: હા ભાઈ હા, હું તો એબ્નોર્મલ સ્ત્રી છું!

કોઈક વાર એવું પણ બનતું કે દિવસનું એનું સાહસ પૂરું થાય, સાંજે કહેવા જાય, છુપાવવાનો હેતુ ન હોય, પણ હોઠ ઊઘડે નહીં. રમૂજ અમુક હદ સુધી સાથ આપે પણ એકાન્તના, રહસ્યના દ્વાર પર એને અટકી જવું પડે.

એટલે કે, પતિથી વાત છૂપી રહે.

એટલી બેવફાઈ.

બપોરનો સમય, તેથી મોટે ભાગે મનોરમા એકલી હોય, પણ ક્યારેક એના પુત્રો મળી જતા. છોકરા રૂપાળા, વહાલા લાગે એવા હતા. કોઈ જગ્યાએ નહીં, તો એ ઘેર ખાલી હાથે ઓછું જ જવાય? ચોકલેટ, મીઠાઈ, ફૂટ - ઊપડે એટલું લઈ જતી. મુલાકાતીને જોઈને છોકરાઓ ખુશખુશ થઈ જતા. રહસ્યમય રમણીનું આગમન એમને રોમાંચક લાગતું હશે!

દરેક વખતે પ્રારંભિક વાતચીત પછી પેલી સંકોચભરી માગણી-ઉપર જઈ આવું?

બીજો માળ, ત્રીજો માળ.

ત્રીજો માળ સાવ ખાલી તે ખૂબ ભેંકાર લાગે. થોડી ક્ષણો માટે કલ્યાણી ખૂણામાં ઊભી ઊભી બારી સામે જોઈ રહેતી. ત્યાં, ટેબલ પર ઝૂકીને હોમવર્ક કરતી બે ચોટલાવાળી એક છોકરી એને દેખાતી. આંગળાં સહેજ શાહીથી ખરડાયેલાં છે, મોં પર ખૂબ ચિંતા છે-

અરે અરે, આટલી બધી એકાગ્રતા? ઊંચે જો મારી સામે, ભણવાનું નાસી નથી જતું. તું જે કંઈ લખે છે કે ગોખે છે - ગણિતનો દાખલો, વસંતતિલકાનું બંધારણ, મરાઠાઓની પડતીનાં કારણો - એના સિવાય દુનિયામાં બીજા કશાનું અસ્તિત્વ જ નથી એમ માને છે ?

ડોકી નમાવી કલ્યાણી જોયા કરતી. ધીમે ધીમે આંખોમાંથી રમૂજ ઊભરાવા લાગતી.

એ...બાધી!

એ...ડોબી!

બધું નિયોવાઈ જતું અને વિદાય વખતે શૂન્ય ચિત્તમાં એક જ ભાવ રહેતો; કૃતજ્ઞતા. બંધ પડ્યું રહેતું હોત, ધૂળ ભર્યું, એના કરતાં ઘરનું આ સ્વરૂપ ખોટું નહોતું. મનોરમા એને માંજીઘસીને ઊજળું રાખતી. અજાણ્યાં તો અજાણ્યાં, પણ સરળ અને નિર્દોષ માણસોના હાસ્યથી એ ભરાઈ ગયું હતું.

કોઈ પડાવી લે છે; અણધારી દિશામાંથી આવી અન્ય કોઈ, ખંખેરી લૂછીને પાછું આપે છે.

આમ, એ ઘરનો માલિકીહક વહેંચાઈ ગયો.

ઈંટપથ્થર અને લાકડાનું માળખું એમાં વસનારાનું.

બાકીનું બધું કલ્યાણીનું

એક દિવસે ખરું થયું!

ગઈ, પણ ઘર જ ન મળ્યું. ન મળ્યું, કારણ કે હતું જ નહીં.

બાબા બટુકે છોકરમતમાં જે મશ્કરો ખેલ શરૂ કર્યો હતો – ઝૂંટવી લેવું, સંતાડી દેવું, છૂમંતર કરી દેવું – ઝૂંટવી લેવું, સંતાડી દેવું, છૂમંતર કરી દેવું – તેને એના કરતાં પણ મોટી એક સત્તા તાર્કિક અંત સુધી લઈ ગઈ હતી. વ્યક્તિનું કામ પૂરું થયું અને સરકારે પ્રવેશ કર્યો. એણે કહ્યું, બટુકભાઈ, તમે ઘણું કામ કર્યું. આગળનું અમે સંભાળી લઈએ છીએ.

સાબિત થયું કે સ્થિર માની લેવામાં આવે તે સઘળું સ્થિર હોતું નથી. ઈંટપથ્થર પણ આળસ ખંખેરીને ચાલતાં થઈ જાય એવું બની શકે છે. છલને અંત હોતો નથી.

ગાડી પોસ્ટ ઓફિસ પાસે લીમડા નીચે પાર્ક કરી ત્યારે કંઈક એડવું તો લાગ્યું, પણ એનું મન આગળ દોડીને લાકડાનો દાદર ચડવા લાગ્યું હતું તેથી, આજુબાજુ જે પરિવર્તન આવ્યું હતું તે તરફ ખાસ ધ્યાન ગયું નહીં. ગંતવ્ય સ્થાને પહોંચી ત્યારે અવકાશ સાથે અથડાવા જેવું થયું. બધે શૂન્ય.

મારું ઘર ક્યાં ગયું?

એને કોણ ઉપાડી ગયું?

બધું ખુલ્લું ખુલ્લું લાગતું હતું. બે બાજુની દીવાલો નવી હતી, પગ નીચેનો રસ્તો નવો હતો, દોઢસો-બસો વર્ષ જૂના પથ્થરોનું સ્થાન ડામરની શાનદાર સડકે લીધું હતું. વિકાસના પંથે આખલાની જેમ પ્રયાણ કરી રહેલી મ્યુનિસિપાલિટીએ રસ્તો પહોળો કર્યો એમાં બે બાજુનાં મકાનો તોડી પાડવામાં આવ્યાં હતાં. ઓટલો, રસોડું મેડી, ત્રીજા માળની બાલ્કની – કશાનું અસ્તિત્વ રહ્યું નહોતું.

રસ્તા વચ્ચે ઊભી ઊભી કલ્યાણી ઊંચે તાકી રહી. ટેબલ-ખુરશી, ચોપડીઓ, એની ઉપર નમીને એકાગ્રતાથી લખતી બે ચોટલાવાળી છોકરી – આ બધું હોવું જોઈએ ત્યાં માત્ર હવા હતી.

(નવનીત-સમર્પણ, જુલાઈ, ૨૦૧૪)

કવિતા

ગોઝારી વાવ
– મનીષા જોષી

હાં, હાં, એ માણસ જીવે છે હજી, એના ઘરમાં, સુખેથી.
પણ મરી ગયો છે એ મારા માટે.
અને એટલે જ હું રોજ એના નવા નવા
મૃત્યુની કલ્પના કરું છું.
રસ્તા પર ચાલતા ટ્રકનાં પૈડાં એના પર ફરી વળે છે
અને હું બાજુમાં શાંત રાહદારીની જેમ પસાર થતી હોઉં છું.
તો ક્યારેક એની લાશ રેલવેના પાટા વચ્ચે મળી આવે છે
અને હું એના મૃતદેહ પરથી પસાર થતી ટ્રેનમાં
મુસાફરી કરતી હોઉં છું.
ક્યારેક હું મારી સાડીના પાલવને ગાંઠ મારતી હોઉં છું
અને એના ગળામાં ફાંસો હોય છે.
હું મંદિરમાં દીવા પ્રગટાવતી હોઉં છું
અને એનું આખું શરીર સળગતું હોય છે.
ક્યારેક એ કોઈ ગોઝારી વાવના તળિયે પડ્યો હોય છે
અને હું એ વાવમાંથી પાણી ભરતી હોઉં છું.

રોજ રાત્રે યમરાજ આવે છે
પેલા કાળમુખા પાડા પર બેસીને.
કરગરે છે, એને લઈ જવા માટે.
પણ હું એને રજા નથી આપતી.

હાસ્ય / પ્રવાસ

– કલ્પના દેસાઈ

૪: જીવનમેં એક બાર આના સિંગાપોર

નાનપણમાં સાંભળેલી આ ગીતની કડીને હું વર્ષો સુધી લલકારતી રહેલી તોય કોઈને કોઈ દિવસ એમ નો'તું સૂઝ્યું કે, આને બેચાર દિવસ સિંગાપોર રવાના કરી દઈએ. માથું ખાતી તો બંધ થાય. આખરે મારા દીકરાને એના પપ્પાની દયા આવી ને એણે વહેલી તકે સિંગાપોરની નોકરીની તક ઝડપી મને ત્યાં બોલાવી લીધી. ‘મમ્મી, હવે પ્લીઝ આ ગીત નહીં ગાતી.’ મેં કહ્યું, ‘ના રે! હું કંઈ ગાંડી છું? સિંગાપોર જોવાઈ જતાં વાર. બીજાં ગીતો પણ મેં શોધી જ રાખ્યાં છે. તું તારે નોકરી બદલ્યા કરજે.’ જવાબમાં વહુએ રેકોર્ડેડ મેસેજ સંભળાવી દીધો, ‘યહ સેવા ઉપલબ્ધ નહીં હૈ.’ મેં કહ્યું, ‘વાંધો નહીં. હજી મારી કંઈ ઉંમર નથી થઈ ગઈ ને મને ચારધામની જાત્રાની ઉતાવળે ય નથી. આપણે નિરાંતે ફરીશું.’ એ લોકોના મોં પર આવેલા આશ્ચર્યના ભાવોની મને ક્યાં પરવા હતી?

મેં તો મારી મેળે ત્યાં ફરીફરીને સિંગાપોર વિશેની મળે એટલી માહિતી ભેગી કરવા માંડી. પહેલાં તો રસ્તામાં જે દેખાય તેને ઊભા રાખીને પૂછું, ‘વ્હાય નેઈમ સિંગાપોર?’ (વાંચનારની જાણ ખાતર કે, અહીં આવું અંગ્રેજી આસાનીથી સમજાય ને બોલાય છે.) ‘સિંગાપો...ર’!! વ્હોટ સિંગાપોર? ધીસ ઈઝ સિંગાપોર! નો અધર નેમ!

બીજાએ વળી થોડું વિસ્તારીને કહ્યું, ‘નો વ્હાય! સિંગાપોર ઈઝ સિંગાપોર. નો સ્તોરી અબાઉત સિંગાપોર.’ ભીં ત સાથે માથું અફાળવા કરતાં હું અહીંની ફેમસ નેશનલ લાઇબ્રેરીમાં જઈ સિંગાપોરની હિસ્ટરીનાં ચાર-પાંચ થોથાં ઊંચકી લાવી. નામનું ચેપ્ટર ઉઘાડતાં પહેલાં જુદાં જુદાં પાનાં ફેરવવામાં ને ફોટા જોવામાં અઠવાડિયું નીકળી ગયું.

દીકરાને દયા આવતાં ને મારો સ્વભાવ જાણતાં એણે પાંચ મિનિટમાં જ સિંગાપોરની સાઈટ ખોલી સિંગાપોરના નામની કથા મારી સામે મૂકી દીધી. ઓહહો...! એમ વાત છે ત્યારે. આવું તો આપણે પણ કરી શકીએ. એમાં શું? નામ પાડવાનું તે કઈ મોટી ઘાડ મારવાની છે? હું તો બાળકની રાશિ જાણતાંવેંત જ લાંબું વિસ્ત ધરી શકું એટલાં નામો મારી પાસે હાજર સ્ટોકમાં હોય છે. પણ કોઈ મારી સેવા લેવા એટલા માટે તૈયાર નથી થતું કે એમને મારાં બતાવેલાં નામોમાં ભલીવાર નથી લાગતો! જૂનાં લાગે છે! એમને તો સંક્રાંતિપ્રિયા, દીપશિખામાલા, અમાસવતી, ગંધાવલિ કે અગ્રદંતાવલિ અથવા તો સાર્થ, સૂસૂમાકર, ભયલીન, ગંધમર્દન જેવાં અલ્ટ્રામોડર્ન નામો પસંદ હોવાથી મારી પસંદ મેં મારી પાસે જ રાખી મૂકી છે.

હું...તો સિંગાપોરનું નામ કઈ રીતે પડ્યું ? કોલંબસે અમેરિકાની શોધ કરી ત્યાર પછી ઘણાને થયું હશે કે, એમાં શું? કોલંબસની પહેલાં આપણે પહોંચ્યા હોત તો અમેરિકાનું નામ આપણી સાથે જોડાત! સફરજનને ઝાડ પરથી પડતાં તો આપણા જેવા ઘણા નવરા લોકોએ જોયું હશે. ફરક એટલો કે, આપણે કેરી, ચીકુ, બોર કે જમરૂખને પડતાં જોયાં હોય. પણ નવરા બેસવા છતાં પણ આપણને વિચારવાની ટેવ નહીં પરિણામે ગુરુત્વાકર્ષણનો મહાન ને વિશ્વપ્રસિદ્ધ નિયમ ન્યૂટનના નામે ચડી ગયો! એવું જ સિંગાપોરનું પણ થયું.

સંસ્કૃતના કોઈ મહાન, વિદ્વાન પંડિત એક સમયે ભારત દેશના કોઈ રાજાના કહેવાથી સંસ્કૃતના પ્રચારાર્થે ફોરેન ટૂર પર નીકળ્યા. એશિયા ખંડના જુદા જુદા ટાપુઓને જોતાં જોતાં એમના મોંમાંથી સંસ્કૃતના જાતજાતના શબ્દો નીકળવા માંડ્યા. સિંગાપોરમાં (તે સમયે નામ વગરની જગ્યા) ફરતી વખતે અચાનક જ એમની પાછળ સિંહોના ટોળાએ દોટ મૂકી ને જેમ તેમ જીવ બચાવવામાં એમના મોંમાંથી એક જ શબ્દ નીકળ્યા કરતો તો, ‘સિંહપુર – સિંહપુર.’ હવે તે સમયે એમને સિંહોનું પૂર આવ્યું એવું લાગ્યું હશે અથવા તો સિંહોનો દેશ સમજીને દોટ મૂકી હશે તે સાંભળવાવાળાએ અપભ્રંશ કરીને ‘સિંગાપોર’ કરી નાંખ્યું. દુઃખ એક જ વાતનું છે કે પેલા વિદ્વાન પંડિતનું નામ સિંગાપોરની સાથે લાગતાં જરાક માટે રહી ગયું! બાકી આજે દુનિયામાં ભારતનું નામ સુવર્ણ અક્ષરે લખાત! ખેર, સંસ્કૃત ભાષા પોતાની છાપ છોડવામાં કામિયાબ રહી એટલું આશ્વાસન આપણે લેવાનું બીજું શું ?

બીજી એક વાર્તા એવી પણ છે કે, આપણા બિહારીબાબુઓ શિંગચણાનો પ્રચાર કરવા એશિયા ખંડમાં નીકળી પડેલા. એક એક બાબુ દસ-દસ જણાને બોલાવતો થયો ને ધંધાનો ખાસ્સો એવો વિસ્તાર થવાથી

એમણે શિંગ ને ચણાને અલગ અલગ પુડીઓમાં ભરીને વેચવા માંડ્યા. બોલતી વખતે એ લોકો લાંબા લહેકાથી બોલતાં, ‘શિંગ...પુડી...’ ‘ચના...પુડી...’ ‘ચનાપુડી’ ખાસ કોઈને ગમ્યું નહીં. ચના શબ્દમાં એમને ચીના શબ્દની મજાક ઉડાવાતી લાગવાથી કે પછી બીજાં કોઈ અંગત કારણોસર હશે એમણે ‘શિંગપુડી’ અપનાવી લીધી. બોલવાની પ્રેક્ટિસ કરતાં કરતાં એ સિંગાપોર બની ગયું એવું ત્યાંના જાણકારોનું કહેવું છે. આમ સિંગાપોરના નામકરણમાં ભારતીયોનું અલભ્ય યોગદાન હોવાનું જણાતાં મારું માથું ગર્વથી ઊચું થઈ ગયું.

પછી તો, આજ સુધી સિંગાપોરની આ નામકહાણી કહેવાની મેં જ્યારે જ્યારે શરૂ કરી ત્યારે ત્યારે ત્યાંનાં બાળકોએ મારાથી મોં ફેરવીને, એકબીજા તરફ જોઈ જાતજાતના ચાળા કર્યા હોવાથી મેં ફક્ત લખીને સંતોષ માની લીધો. કોઈ વિદેશી પોતાના દેશનું નામ લે તે એમને ગમતું નહીં હોય? કે પછી એમને પણ એમના દેશના ભવ્ય ભૂતકાળમાં રસ નહીં હોય? ભગવાન જાણે!

○

૧૦: Can અને Canot !

‘અંગ્રેજી શીખો કાયું પાકું’ અને ‘૧૫ દિવસમાં પરફેક્ટ ઇંગ્લિશ’નાં પુસ્તકો લાવીને મેં તો સિંગાપોર જવાના મહિના અગાઉથી મારફાડ અંગ્રેજી શીખવાની તૈયારી કરવા માંડેલી. એરપોર્ટ પર જ અચાનક ક્યારે, કોણ, શું પૂછી બેસે, શી ખબર? ને તે સમયે બાઘાની જેમ એની સામે જોવું પડે અથવા ચાર વાર ‘હું ? હું ?’ કરવું પડે એના કરતાં ફટક દઈને અંગ્રેજીમાં જવાબ ઠોકી દીધો હોય તે લોકો જોતાં રહી જાય ને આપણો વટ પડી જાય! પ્લેનમાં પણ એર હોસ્ટેસને મારે કારણે જરાય તકલીફ ના પડવી જોઈએ કે સહયાત્રીને પણ યથાશક્તિ મદદ કરવામાં અંગ્રેજી અડચણરૂપ ના બનવું જોઈએ એવી સદ્ભાવનાથી જ મેં અંગ્રેજી ગોખવાનો આગ્રહ રાખેલો. બાકી તો, અંગ્રેજી વગર આપણું ગાડું આજ સુધી ક્યાંય અટક્યું નથી. જૈસા તેસા હિન્દી તો સબ જગે ચલતા હૈ !

પણ સિંગાપોરમાં ગયા પછીના થોડા જ દિવસોમાં થયેલા અનુભવોને આધારે સતત અફસોસ થયા કર્યો કે, અંગ્રેજીનું પૂંછડું પકડી રાખવામાં નકામો સમય બગાડ્યો. મારે ક્યાં અહીં કોઈ જગ્યાએ લેક્ચર આપવાનાં હતાં કે કોઈ મોટી સંસ્થાઓમાં કોઈ વહેવાર કરવાના હતા? મારે તો આમજનતા વચ્ચે મારી મરજીથી રહેવાનું હતું ને રખડપટ્ટી કરવાની હતી. અહીં મારું સાદુંસીધું અંગ્રેજી પણ કોઈના ગળે ઊતરતું નથી. ઊલટાનું હું કંઈ પૂછું તો એ લોકો જોરમાં ‘હેં...?’ કરે છે! એ તો પછી મને દીકરા ને વહુએ સમજાવી. કે, ‘અહીં તો તું ફક્ત ‘Can અને Cannot’ શીખીને આવત તોપણ ચાલી જાય. હવે જ્યાં જાય ત્યાં ‘હા’ કહેવાની હોય તો ‘Can’ને ના કહેવાની હોય ત્યાં ‘Cannot’ કહી દેજે. તારું ગાડું પૂરપાટ દોડશે.’ આશ્ચર્યથીમારું મોં ઢાંકણ વગરના કેન જેવું થઈ ગયું.

એક દિવસ વિન્ડો શોપિંગ કરતી વખતે મને ચા પીવાનું મન થયું. એક નાનકડા ટી-સ્ટોલ પર જઈને મેં ઓર્ડર આપ્યો, ‘વન કપ ટી.’

જવાબ મળ્યો, ‘ટી કેન. કપ કેન નોટ.’

મને નવાઈ લાગી. જે ચા આપી શકે તે કપ કેમ ના આપી શકે ? આદત મુજબ મારાથી પુછાઈ ગયું.

‘વ્હાય ? વ્હાય કપ કેન નોટ ?’

‘નો, નો કપ. કપ કેન નોટ.’

‘સારું ભાઈ, તારે જેમાં આપવી હોય તેમાં ચા આપ. હું પણ જોઉં તો ખરી તું શામાં ચા આપે છે તે.’ આ બધું મનમાં બબડીને મેં ટૂંકમાં પતાવ્યું, ‘ઓ. કે. ટી. કેન.’ કદાચ કેનમાં ટી આપશે ?

એણે મને એક પ્લાસ્ટિકની નાની કોથળીમાં ચા ભરી આપી જેને પકડવા માટે દોરી બાંધેલી હતી ને અંદર એક સ્ટ્રો મૂકી આપી! ‘લે, લઈને ચાલતી થા.’ ચક્કર આવી જશે એવું લાગવાથી હું ત્યાં જ સ્ટૂલ પર બેસી પડી. જેમતેમ પર્સમાંથી પૈસા કાઢી આપ્યા ને ચાની કોથળી હાથમાં લટકાવતી હું ચાલવા માંડી. આટલાં વર્ષોમાં હું પહેલી વાર જ સ્ટ્રોથી ચાની ચૂસકી લઈશ! અનુભવ લેવા મેં સ્ટ્રો મોંમાં લઈ જોરમાં સબડકો, નહીં આને સબડકો ન કહેવાય. તો શું કહેવાય? જે હોય તે, મેં જોરમાં ચા મોંમાં ખેંચી ને ગરમાગરમ ચા સીધી જીભ પરથી લસરીને ગળાને દઝાડતી પેટમાં ઊતરી ગઈ. બાપ રે! થોડી વાર માટે મારી હાલત જોવા જેવી થઈ ગઈ. સાથે કોઈ હતું નહીં એટલે બધા ઊંહકારા ને લવારા મનમાં જ કરી લીધા. જેમતેમ સ્વસ્થ થઈ ફરી વિન્ડો શોપિંગમાં મન પરોવ્યું. ચાના પૈસા ખર્ચેલા ને વળી તલપ પણ લાગેલી એટલે હાથમાં ચા ઝુલાવતી હું થોડે સુધી ચાલતી રહી. આ ‘કપ કેનોટ’ના ચક્કરે મને આબાદ ફસાવી. મેં ચાની કોથળીને બહારથી હળવેથી સ્પર્શ

કર્ચો. પી શકાશે એવું લાગવાથી ફરીથી સ્ટ્રો મોંએ માંડી. ફૂંક મરાય એવું તો હતું જ નહીં. ધીરે...થી ચા મોંમાં ખેંચી. હૂંફાળી ચા હવે પીવાય તેવી થઈ હતી. ને પછી તો મેં ચાલતાં ચાલતાં હળવે હળવે ચાની ચૂસકીઓ લીધે રાખી. મજા આવી ગઈ.

ચાલતાં ચાલતાં ઘણી વાર શીંગચણા ખાધા છે, ધાણી કે વેફર્સ ખાધી છે, આઈસ્ક્રીમ ને ગોળા તો ચાલતાં ચાલતાં ખાવાની જ વધારે મજા આવે, મકાઈ ડોડા ને બાફેલી શીંગ પણ સીઝનમાં ખાવાની સારી લાગે. વિચારવા બેસીએ તો ચાલતાં ચાલતાં ખાવાની મજા લઈ શકાય એવી ઘણીબધી વાનગીઓ મળી આવે પણ ચાની મજા તો ઘરમાં, હોટેલમાં કે લારી પર જ આવે, બેસીને પીઓ કે ઊભા રહીને. પણ આવી રીતે ચાલતાં ચાલતાં ને વળી કોથળીમાં ભરેલી ચા સ્ટ્રોથી પીવાનો નવો જ અનુભવ પહેલાં અકળાવનારો ને પછી આનંદ આપનારો બની રહ્યો.

વળી એક દિવસ ‘કેન-કેન’ના ચક્કરમાં ફસાઈ. એક જ્યૂસ સેન્ટરમાં મેં લેમન જ્યૂસનો ઓર્ડર આપ્યો. પેલી સેન્ટરની માલકણે મને કહ્યું, ‘કેન કેન.’ (છે, છે.)

ગેરસમજમાં મેં કહ્યું, ‘નો કેન, ગ્લાસ કેન.’ (કેન નહીં ગ્લાસમાં જોઈએ.)

એણે ક્યાં વધારે લમણાં ઝીંકવાનાં હતાં? ટૂંકમાં પતાવતાં એણે કહ્યું. ‘કેન કેન. ગ્લાસ કેનોટ.’ (કેન છે. ગ્લાસ નથી.)

પત્યું? પીવું જ હતું એટલે એની મરજીથી આખરે મેં ‘કેન-કેન’ કહીને કેનમાં લેમન જ્યૂસ પી લીધું.

પછી તો બહારથી બરાબર જોઈ લઉં. કેન-કેન છે કે ગ્લાસ-કેન છે કે પછી કપ-કેન છે ને પછી માથું દુખવ્યા વગર આરામથી ચા-પાન કે જ્યૂસ-પાન કરું. ને કોઈ વાર મૂડ આવી જાય તો સામેવાળાનું માથું દુખવી કાઢું, ‘કેન’ને ‘કેનોટ’નું ચક્કર ચલાવીને. આખરે ભાષાની મગજમારી તો આપણા જીવનમાં આનંદ સિવાય બીજું શું આપે છે ?

આપણે ભારતમાં જાતજાતનાં કેન જોવા ટેવાયેલાં ને સિંગાપોરમાં તો લોકોનાં મોંમાં કેન !

બીજું ભલે સમજ ન સમજ, એટલું સમજ
અજ્ઞાનના સ્વીકારમાં પણ જ્ઞાન હોય છે !

– અમૃત ‘ઘાયલ’

[‘ચાલતાં ચાલતાં સિંગાપોર’(૨૦૧૦) એ હાસ્ય-લક્ષી પ્રવાસ-કથા છે. એમાંથી બે પ્રકરણો (પ્ર.૪ અને ૧૦) અહીં લીધાં છે.]

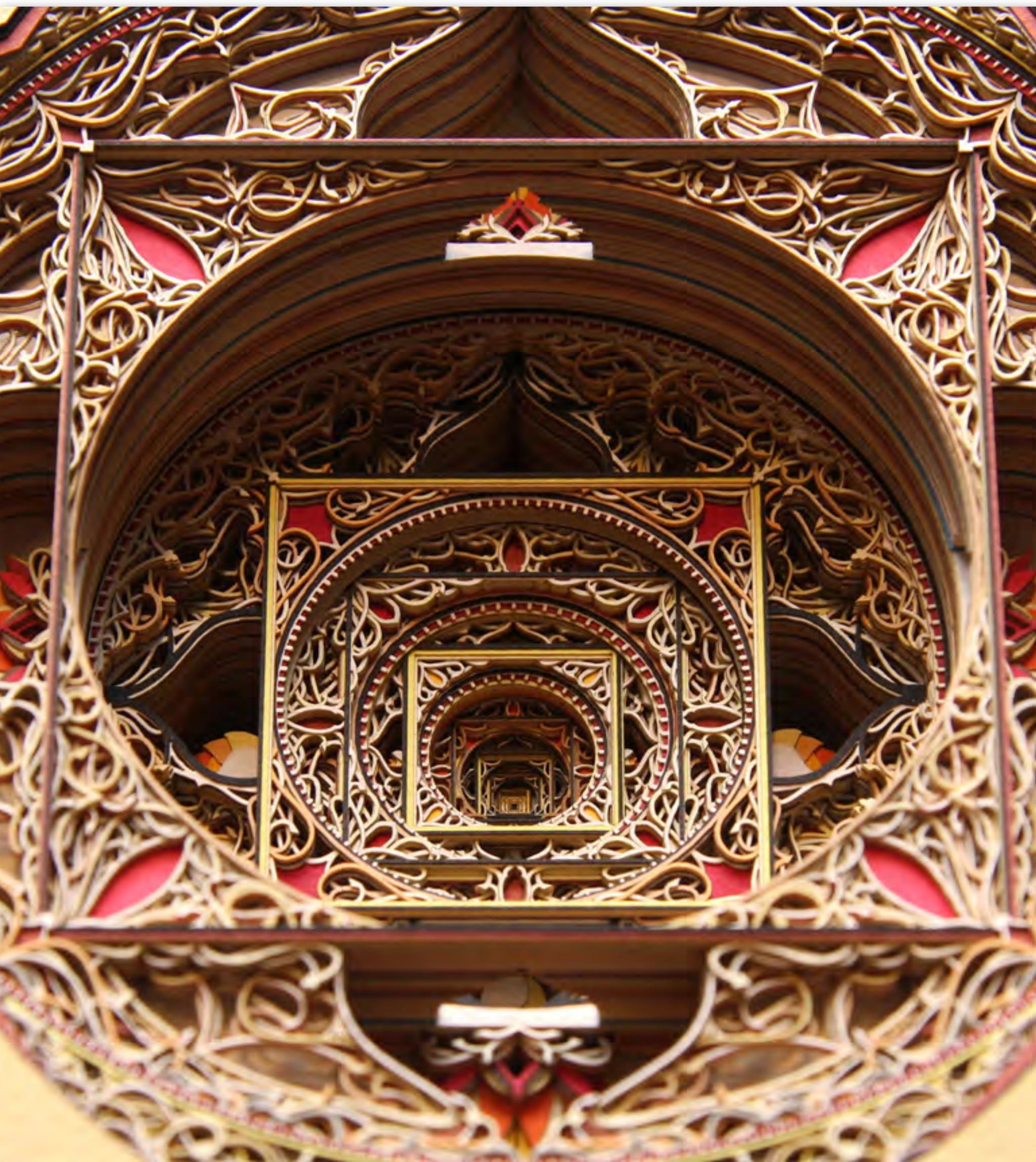
Stained Glass Windows Made from Stacked Laser-Cut Paper
by Eric Standley

કવિતા

અધ્યાપક અંગ – ધીરુ પરીખ

પહેર્યાં સ્યૂટ-બૂટ-મોજાં-ટાઇ, પછી વર્ગમાં ઊપડ્યા ભાઈ,
 ભારો થોથાં લીધાં સાથ, બુદ્ધિનો ક્યાં છે સંગાથ ?
 બોલે પટપટ પોપટ-વેણ, ના સાંધો ના છે કૈં રેણ !
 રેણ વગરનો વાક-પ્રવાહ, મોટર ને વળી લિસ્સો રાહ,
 ઊપડ્યો તે ક્યાં જૈ અટકે ? વાગે ઘંટ શબ્દ બટકે !
 વેરાયા વીણે તે શબ્દ, ક્યારે પૂરું થાયે અબ્દ ?
 શબ્દે આંજ્યા શ્રોતા-કાન, પૃષ્ઠોમાં ઝૂરે છે જ્ઞાન !
 ઝુરાપો એને ના કઠે, પૃષ્ઠોથી પીછે જે હઠે !
 સત્ર એમ તો હાલ્યું જાય, પવન થકી વાદળ ખેંચાય.
 વારિ વણ વાદળની કાય, ગગન મધ્ય એ ગળતી જાય,
 તેવો એનો વાણી-મેહ, સવે નહીં ને ગાજે જેહ;
 ધરતીને શો એનો તોષ ? કોરા-મોરા ઝીલે ઘોષ !
 ઘોષ ઠાલવી ખિસ્સું ભરે, વર્ષ પછી એમ વર્ષો સરે,
 વર્ગે એમ આવે ને જાય, એક વખત કંઈ ગોથું ખાય,
 થોથું પડ્યું ને ઊડે પાન, ગાઈડ મહીં ત્યાં બૂડે જ્ઞાન !

(‘અંગપચીસી’(૧૯૮૨)-માંથી)

Stained Glass Windows Made from Stacked Laser-Cut Paper by Eric Standley

વિચાર-સંચલનો

બુંદ બુંદની સૂરત નિરાલી(૨૦૦૯) એ એવું પુસ્તક છે જેમાં શરૂઆતથી આજ સુધીનાં, ૧૫૦ વર્ષનાં ગુજરાતી સાહિત્ય-સામયિકોમાંથી તંત્રીઓ, સંપાદકો, લેખકો, વાચકોના કેટલાક અસરકારક વિચારો અને પ્રતિભાવો (કુલ ૨૦૦ ઉપરાંત) વિષયવાર તારવીને મૂકેલા છે. એમાંના ૪-૫ અહીં પસંદ કર્યા છે.

બુંદબુંદની સૂરત નિરાલી

નિર્માલ્ય સાહિત્ય અટકાવવું જોઈએ

– મટુભાઈ કાંટાવાળા (તંત્રી : સાહિત્ય)
(તંત્રીલેખ, સાહિત્ય, ડિસેમ્બર, ૧૯૧૬)

હાલમાં માસિકોની સંખ્યામાં ગભરાટ ફેલાય તેટલો બધો વધારો થતો જાય છે. કોઈને એક ક્ષણ એમ લાગે કે મારે તંત્રી થવું – અગર કોઈનો લેખ એકાદ વર્તમાન માસિકે લેવાની ના પાડી એટલે થઈ ચૂક્યો નવા માસિકનો જન્મ. આવાં માસિકોમાં નથી હોતું પૂંઠાનું કે કાગળનું એક ધોરણ, નથી હોતું ભાષાનું કે શૈલીનું ઠેકાણું, નથી હોતું જોડણીનું સામ્ય. માત્ર આઠ કે સોળ પાનાં ગમે તેમ ચીતરી કાઢ્યાં અને કહેવાતા, માની લીધેલા ‘સુધારા’ને વગોવી કાઢવા માટે ઝેરીલા, ગંધાતા વિચારો દર્શાવ્યા તથા તેવા મતને પુષ્ટિ આપનાર એકાદ વાત જોડી કાઢી એટલે બસ. તંત્રી, પ્રકાશક, વ્યવસ્થાપક, પ્રૂફરીડર, જાહેરખબરના મેનેજર, કારકુન બધું શ્રીયુત પોતે, એટલે કામ કેવું થાય એ વિચારી જોવું મુશ્કેલ નથી. વળી, દરેક સંસ્થાને પોતાની પ્રવૃત્તિઓ નોંધવા માટે એકાદ વાજિંત્ર જોઈએ. તે એટલે સુધી કે હવે એકએક નાતને માટે એકેક નહીં પણ બબ્બે કે ત્રણત્રણ ચોપાનીઆં કાઢવામાં આવે છે. આવાં માસિકોની પ્રવૃત્તિ એકદેશી હોવાથી પ્રજાનાં મન સાંકડાં રહે છે ને નવું ચેતન ખીલી શકતું નથી.

જેમ માસિકોનો વાંક છે તેમ કેટલાક લેખકોનો પણ એટલો જ વાંક છે. હમણાંહમણાં દરેક જણને કવિ થવાનું મન થાય છે. પરિણામમાં કુંવાડીઆના જેટલો કવિતાનો કચરો ફૂટી નીકળે છે. એ ઉપરાંત તરજુમાનો વા વાય છે અને હિંદી, બંગાળી, મરાઠી, અંગ્રેજીમાંથી સીધાં કે આડકતરાં ભાષાંતરોના ઢગલા

માસિકોના અધિપતિઓ ઉપર જઈ પડે છે. એકનો એક લેખ સાથેલાગો પાંચ-દસ માસિકોને મોકલવામાં આવે છે — જ્યાં પ્રકટ થાય ત્યાં ખરો. વળી, કોઈ એક લેખ એક માસિકમાં બે વરસ ઉપર કોઈએ પ્રસિદ્ધ કરાવ્યો હોય તે લેખમાં સહેજ ફેરફાર કરીને બીજા ગૃહસ્થ તે બીજા માસિક ઉપર મોકલે છે ને અધિપતિ બિચારો છે તરાઈ જાય છે.

થોડો દોષ ગુજરાતી પ્રજાનો પણ છે. વાચનનો શોખ ગુજરાતમાં ઘણો ઓછો હોવાથી જોઈએ એટલું ઉત્તેજન સારા લેખકોને કે માસિકોને મળતું નથી. તેથી સામાયિક-સાહિત્યમાં જલદીથી સુધારો થઈ શકતો નથી.

ઉપર ગુજરાતી માસિકો વિશે જે કાંઈ લખવામાં આવ્યું છે તે સદ્ભાવથી પ્રેરાઈને લખ્યું છે. નિર્માલ્ય સાહિત્ય અટકાવવું જોઈએ. દરેક મહિને બે-ચાર માસિકો નવાં નીકળે છે તે સારી વાત છે પણ જો માસિકો સત્ત્વવાળાં ન હોય તો કોઈપણ જાહેર ટીકાકારની ફરજ છે તે ઉપર પ્રજાનું લક્ષ દોરવું.

ગઝલની ખેતી એટલી બધી થવા માંડી છે, કે...

— મકરંદ દવે (સંપાદક : 'ગઝલ')

(ગઝલ, વર્ષ ૧, અંક ૧, જાન્યુઆરી ૧૯૭૬)

ગઝલને જ વરેલું દ્વિમાસિક શરૂ કરવું આમ તો સહેલું છે, અને છતાં એટલું જ દુષ્કર સાહસ છે. ગઝલની ખેતી આપણે ત્યાં એટલી થવા માંડી છે કે એક દ્વિમાસિકનો કોઠાર ભરાતાં વાર ન લાગે. પણ જેને સંઘરી રાખવાનું મન થાય એવી ગુણવત્તા ધરાવતી ગઝલ જૂજ જોવા મળે છે. ઢગલોએક ગઝલ લઈ ચાળવા બેસીએ ત્યારે મનમાં વસી જાય એવી માંડ ખોબોએક ગઝલ મળે તો મળે. અને તેમાંથી પણ થોડા શે'ર તો ચાળી નાખવા પડે. ગઝલના સ્વરૂપમાં એક જાતની છેતરામણી સરળતા રહી છે, તેથી ઘણાને ગઝલ પર હાથ અજમાવવાનું મન થાય છે! પણ ગઝલ એમ હાથમાં નથી આવતી. તેની 'ગલત-અંદાઝ-નઝર'ને જે ઝીલી શકે છે તેના પર એની અમીદષ્ટિ ઠરે છે.

સામયિક એટલે ઊગતા લેખકોની ધર્મશાળા?

અને

લેખકોની બેદરકારી

— ચાંપશી ઉદેશી (તંત્રી : 'નવચેતન')

(સ્મૃતિસંવેદન, ૧૯૫૪-માંથી)

સાહિત્યજગત કે સામયિકોનાં પૃષ્ઠો એ કંઈ ઊગતા લેખકો માટે આળોટવાની ધર્મશાળા નથી. એ તો છે જ્યાંથી પ્રજાને કંઈક અનુભવ-નવનીત લાધે એવાં પવિત્ર યાત્રાધામો. એ તો છે પ્રજાને દોરવણી આપવા માટેનાં

અમૂલ્ય સાધનો. એ સાધનોને અધકચરી દશામાં કે પ્રયોગદશામાં સર્જાયેલા સર્જનોથી નિર્બળ અને નિર્માલ્ય બનાવી, એ રીતે સાહિત્યનું અને પરિણામે પ્રજાનું ધોરણ નીચે લઈ જવું એ એક પ્રકારનું અતિ સૂક્ષ્મ અને નૈતિક પાપ જ છે એવી મારી માન્યતા છે. એવું સૂક્ષ્મ પાપ જાણ્યે-અજાણ્યે દુનિયાનો લગભગ દરેક લેખક વત્તેઓછે અંશે કરે જ છે અને હું પણ તેમાંથી બાકાત રહ્યો નથી.

○

‘નવચેતન’માં આવેલા લગભગ સાઠ ટકા જેટલા લેખો મારે ફરી વાર લખવા પડે છે! હવે તો સામયિકોના લેખકો દિવસે દિવસે વધુ બેદરકાર થતા જાય છે એવો મારો અનુભવ છે. સામયિકોની વિપુલતા સાથે આ બેદરકારી હવે તો વધતી જ ચાલી છે. ચીવટપૂર્વક પોતાના લખાણને બે-ત્રણ વાર વાંચી જઈને પછી મઠારીને અને સંસ્કારીને એ લખાણને સુવાચ્ય અક્ષરે ઉતારીને મોકલવાની દરકાર અત્યારે તો બહુ જ ઓછા રાખે છે ! તંત્રી અને પ્રૂફરીડરો એ બધું ફોડી લેશે એમ તેઓ માને છે. પરિણામે ‘સાચા તંત્રી’નું કામ દિવસોદિવસ કઠિન બનતું જાય છે.

સંપાદકની જવાબદારી, સંપાદકની ઉપલબ્ધિ

એચ. વાય. શારદાપ્રસાદ (અનુ. રમણ સોની)

(*Editors On Editing*, નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ ઈન્ડિયા, ૧૯૯૩-માંથી)

દાક્તરી વ્યવસાયમાં એક શિરસ્તો હોય છે : જ્યારે કોઈ ડૉક્ટર માંદો પડે છે ત્યારે જાત-સારવાર પર નિર્ભર ન રહેતાં બીજા ડૉક્ટરને બોલાવે છે. જ્યારે આપણે આપણા પોતના જ લખાણની ટાઈપ કરાવેલી નકલ કે પ્રૂફ જોતા હોઈએ છીએ ત્યારે એમાંના વિચાર-પ્રવાહમાં જ ખેંચાઈએ છીએ, આપણી લેખન-શક્તિમાં આત્મરત થઈ જઈએ છીએ. પરિણામે, એમાંની નાનીનાની છાપ-ભૂલો પર પણ આપણું ધ્યાન રહેતું નથી. છાપાના અમારા એક વરિષ્ઠ સંપાદક કહેતા : તમે જ્યારે હેડલાઈન્સ લખો ત્યારે ફરી એક વાર એને, તમારા કટ્ટર દુશ્મનની નજરથી જોઈ જાઓ!

મારે શ્રી નહેરુનાં ભાષણોના એક સંચય માટેની હસ્તપ્રત જોવાની, સંપાદિત કરી આપવાની હતી. એમણે કહેવડાવેલું કે આ ભાષણો અગાઉથી તૈયાર કરેલાં નહીં પણ તે તે સમયે સૂઝેલાં, લગભગ શીઘ્ર વક્તવ્યો હતાં એને લીધે ઘણી જગાએ ઠીકઠીક પુનરાવર્તનો થયેલાં હશે. એટલે જો જો કે આવાં પુનરાવર્તનો નીકળી જાય. થોડાક વખત પછી એમણે જોવા માગ્યું કે એડિટિંગ કેવું ચાલે છે. મેં, તપાસેલાં સોએક પાનાં મોકલ્યાં. મેં તો ફકરાના ફકરા ને પાનાં સુદ્ધાં ઉડાડી દેતી મોકળી પેન્સિલ ચલાવી હતી! બેત્રણ દિવસ પછી જ્યારે મેંટર પાછું આવ્યું અને નહેરુએ લખ્યું કે એડિટિંગ બરાબર થઈ રહ્યું છે, આગળ ચાલો – ત્યારે મેં રાહતનો શ્વાસ લીધો.

આ વાત હું, જાણે સંપાદનનો ચંદ્રક મળી ગયો હોય એવી શેખીથી કહેતો નથી પણ એ બતાવવા કહું છું કે એક સાચો સમજદાર લેખક સંપાદકની મહેનતને કેવી તો સમજે છે.

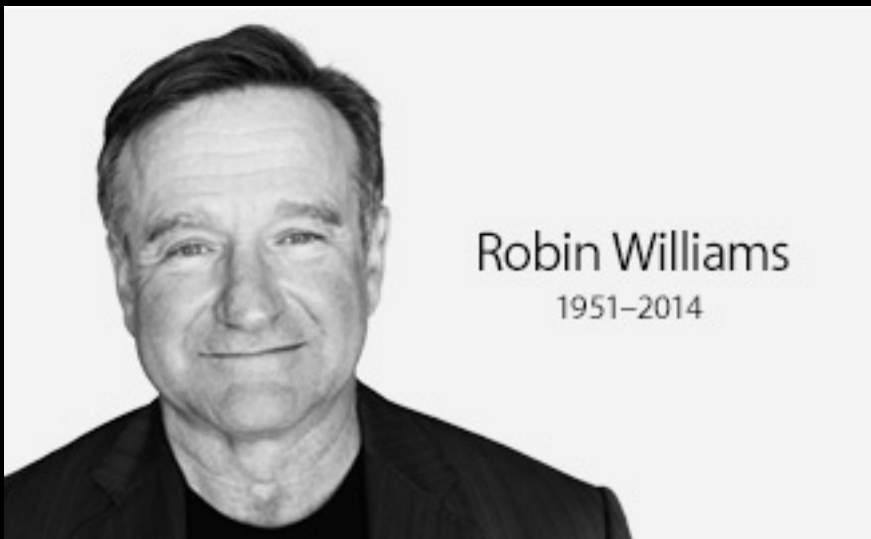
કેટલાક સંપાદકો ભારે હઠાગ્રહી હોય છે. એ લોકો લેખકના લખાણમાં એટલી હદે કાપકૂપ ને ફેરફાર કરે છે કે એ એમનું પોતાનું લખાણ બની જાય (લેખકનું ન રહે!). આમ કરે ત્યારે જ એમને સંતોષ થાય છે.... આવા સંપાદકોને કહેવું જોઈએ કે, તમે લેખકની શૈલી સાથે ચેડાં ન કરો – જો એ ‘લેખક’ હોય ને એને કોઈ ‘શૈલી’ હોય.

○

થોડોક સમય વળી હું એક સરકારી સામયિક અને પુસ્તક-પ્રકાશનનો સંપાદક હતો. ‘સરકારી સંપાદકો’ની આબરુ ‘સરકારી સાધુઓ’ કરતાં વધારે નથી હોતી! પરંતુ મને એકબે સ્મરણીય અનુભવો થયેલા. મારા નિમંત્રણથી ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારીએ ઉદારતાપૂર્વક એક લેખ મોકલી આપેલો. સંપાદક તરીકે મને લાગ્યું કે એમાં બે’ક શબ્દો બદલવા જરૂરી છે. એટલે, એ માટેનાં કારણો સાથે મેં એમને વિનંતીપત્ર લખેલો. ને ફેરફાર કરવા દેવા એમણે તરત સંમતિ આપેલી. બીજા જે લેખકને મેં લેખ માટે નિમંત્રણ આપેલું – એ હતા સંસ્કૃતના મહાન વિદ્વાન ડૉ. પી. વી. કાણે. વળતી જ ટપાલે પોસ્ટકાર્ડ મળ્યું - ‘દિલગીર છું’. પણ જે કારણોસર એમણે ના પાડેલી એણે, એમના એ શબ્દોએ મને ખૂબ પ્રભાવિત કરેલો. એમણે લખેલું કે, ‘હું હમણાં ધર્મશાસ્ત્ર વિશેના મારા પુસ્તકના છેલ્લા ખંડનાં પ્રૂફ જોઉં છું. આ ગ્રંથ પર હું છેલ્લાં પચાસ વરસથી કામ કરું છું. અત્યારે હું ૮૪નો છું ને મારે હવે કાળજી રાખવી જોઈએ કે આ પુસ્તકમાં, બને ત્યાં સુધી, કોઈ મુદ્રણદોષ રહી ન જાય. એટલે હું અત્યારે તો બીજું કશું કામ સ્વીકારી ન શકું. આશા છે કે મારી વાતને તમે સમજશો.’

બુંદ બુંદની સૂરત નિરાલી(૨૦૦૯)

"No matter what anybody tells you, words and ideas can change the world."

Robin Williams

1951 – 2014

We are deeply saddened by the passing of Robin Williams. He inspired us through his passion, his generosity, and the gift of laughter. He will be greatly missed.

ટીવી અને ફિલ્મોમાં લગભગ સોએક વિવિધ અને ઉત્કટ ભૂમિકાઓ ભજવનાર મહાન કલાકાર રોબીન વિલિયમ્સનું 11/8/2014ના રોજ દુઃખદ અવસાન થયું છે. તેમની વિવિધ યાદગાર ભૂમિકાઓ આપણને હંમેશા યાદ રહેશે.

Stained Glass Windows Made from Stacked Laser-Cut Paper by Eric Standley

ચાલુ પ્રવાસે બે વાત —

પ્રકાશકીય

આપણાં સામયિકો અને પુસ્તકોમાંથી ઉત્તમ સામગ્રીનું ચયન આપતા એક ઇ-ડાયજેસ્ટ દ્વારા ઉત્કૃષ્ટ વાચન મેળવવાનું વરસ પહેલાંનું સ્વપ્ન એક સાહસિક સંકલ્પમાં પલટાયું તે તમે જોઈ શકો છો. આ સાતમા અંક સાથે ‘સંચયન’ બીજા વર્ષમાં પ્રવેશી રહ્યું છે. આપણા સરજાતા જતા સાહિત્યથી અને અગાઉના સાહિત્ય-વારસથી પરિચિત રહેવાની તીવ્ર ઇચ્છામાંથી ‘સંચયન’ ઉદ્ભવ્યું. ઘણા વર્ષોથી, ગુજરાતી સાહિત્યનો સીધો ને સતત સંપર્ક ઓછો થઈ ગયો હતો. એ તાજો કરવો છે - તેવું મારા જેવા ઘણા મિત્રોએ પણ કહેલું.

મારા ઘણીવારના પ્રસ્તાવો અને વિનંતીઓના પ્રતિસાદમાં, ગુજરાતી સાહિત્યના સંનિષ્ઠ અભ્યાસી અને જાણીતા સાહિત્ય-વિવેચક-સંપાદક શ્રી રમણ સોનીની આવા એક ઇ-મેગેઝીનના સંપાદક થવાની સંમતિ મળી, એથી મારો આનંદ બેવડાયો. અને એમ, છેલ્લા એક વર્ષથી ગુજરાતી સાહિત્ય અને સામયિકોમાંથી પરિશ્રમપૂર્વક ચૂંટેલી કૃતિઓ આપણને મળવી શરૂ થઈ છે. એમની સજ્જ અને પક્વ રુચિએ જ ‘સંચયન’નો આગવો ચહેરો ઘડ્યો છે. રમણભાઈની સમગ્ર સાહિત્ય-ઇતિહાસની જાણકારીનો લાભ ‘સંચયન’ના વાચકોને મળી રહ્યો છે તેવો સૂર વાચકોના બહોળા પ્રતિભાવોમાંથી સંભળાય છે. જ્યારે એક બાજુ ગુજરાતી સાહિત્ય વાંચવાનું ઓછું થતું જાય છે ને બીજી બાજુ મોટાભાગનું ઓનલાઈન નેટ-વિશ્વ રુચિહીન થતું જાય છે ત્યારે થોડું ઉત્તમ પણ રસપ્રદ વાચન મેળવવાના સંકલ્પમાં રમણભાઈની સાહિત્ય અને સૌંદર્ય એમ બેવડી સમજનો લાભ આપણી ભવિષ્યની વાચન-યાત્રાનું જમા પાસું છે.

ટેકનોલોજીની મદદથી ગુજરાતી સાહિત્યનો પ્રચાર અને પ્રસાર કરવાના હેતુથી તથા મુદ્રિત પાનાંને વીજાણુ પાનાંમાં વાંચવાની એક અર્થપૂર્ણ ડિજિટલ વ્યવસ્થા કરવા આપણે ‘એકત્ર’ નામની આ એક નાનકડી સંસ્થા ઊભી કરી છે તેમાં ‘સંચયન’ ઉપરાંત ગુજરાતી સાહિત્યનાં ચૂંટેલાં પુસ્તકોને આપણી રોજિંદી વાચન-જરૂરિયાતમાં સમાવવા તેને ઇ-બૂકમાં ફેરવવાનું શરૂ કર્યું છે. અત્યાર સુધીમાં પચીસેક પુસ્તકો એકત્ર ફાઉન્ડેશનની ઓનલાઈન લાયબ્રેરીના બુકશેલ્ફ ઉપર ગોઠવાઈને મન થાય ત્યારે વાંચવાની રાહમાં તૈયાર બેઠાં છે. જુઓ www.ekatrafoundation.org. બીજાં દસેક પુસ્તકો તૈયાર થવામાં છે. ત્યારે એકત્રના આ પ્રયત્નને આગળ લઈ જવા આપનો સહકાર તથા અભિપ્રાયો અને પ્રતિભાવો – એ આ પ્રવૃત્તિને માટેની મહત્ત્વની શુભેચ્છા બની રહેશે.

તો, આ બીજા વર્ષના આરંભે સૌને આવકારું છું ને હૃદયપૂર્વક આભાર માનું છું.

— અતુલ રાવલ

સ્વ.નાનક મેઘાણી

(છબી: અશ્વિનકુમાર)

નાનક ઝવેરચંદ મેઘાણી (૨૯-૧૨-૧૯૩૧થી ૨૦-૦૭-૨૦૧૪) એટલે સેવાવ્રતી ગ્રંથવિકેતા અને સુરુષિપૂર્ણ પ્રકાશક. તેઓ વ્યવસાય થકી પુસ્તકચાલક અને વ્યવહાર થકી વાચકચાલક હતા. નાનક મેઘાણી અને 'ગ્રંથાગાર' એક જ હૃદયના અનન્ય ધબકાર હતાં. ઉમાશંકર જ્યેષ્ઠીથી માંડીને યશવંત શુક્લ, નિરંજન ભગતથી માંડીને પ્રકાશ ન. શાહ સુધીના કવિઓ-કતારલેખકો-વિવેચકો-પત્રકારો 'ગ્રંથાગાર'ના મુલાકાતીઓ-ચાલકો-વાચકો-ગ્રાહકો હતા. આ અર્થમાં 'ગ્રંથાગાર'ને 'અમદાવાદમાં અક્ષર-પુરુષોત્તમોનો અડો' કહી શકાય! સાર્થક, સાદગીસભર, સમર્પિત જીવન કેવી રીતે માણી શકાય એનું લેખાવગુ ઉદાહરણ એટલે નાનકભાઈ મેઘાણી. શ્યામળો ચહેરો, ઘણું જિંદ-જાણી શકતી મોટી આંખો, સાધારણ કદ-કાઠી, અને ભાર વિનાનું જીવનર ધરાવતા નાનકભાઈને મળીએ એટલે આપણને માણસ હોવાનું ગૌરવ થાય! — અશ્વિનકુમાર

આપણને એમ થાય કે આ નાનકભાઈ લાઈબ્રેરી ચલાવે છે કે પુસ્તકોની દુકાન, ધંધો ચલાવે છે કે ધર્માર્થ! મારા જેવા કેટલાયનો અનુભવ છે કે નાનકભાઈએ જાણે પુસ્તકો વેચવા માટે નહીં પણ વંચાવવા માટે દુકાન ચાલુ કરી છે. એમના આંગણે આવેલ મહિલા કે પુરુષ એ એમની દૃષ્ટિએ પહેલાં વાચક હોય, અને પછી ગ્રાહક હોય તો હોય ! જો એ વાચક ગ્રાહક ન બને (ઘણી વાર ન જ બને !) તોય નાનકભાઈને વાંધો ન હોય. બલકે આનંદ હશે એવી આપણને શંકા જાય ! આવા વાચકોનેય તે મોંઘાં મોંઘાં પુસ્તકો નહીં નામ, નહીં નોંધ – એમ ને એમ વાંચવા આપી દે. નાનકભાઈ પુસ્તકો બતાવવા, વાંચવા આપવામાં અને દુર્લભ પુસ્તકો મગાવી આપવામાં જેટલા અધીરા હોય, તેના કરતાં પૈસા લેવામાં વધારે ઉદાસીન હોય. સંસ્થાઓના હજારો રૂપિયાની ઉઘરાણી તો શું માગણીય ન કરે. એક વાર જયંતભાઈ મેઘાણીએ તેમના મોટા ભાઈમાં પૂરી શ્રદ્ધા અને આત્મવિશ્વાસથી કહેલું 'કમાણી થાય એવું નાનકભાઈ કરે જ નહીં ને !'

દુનિયાભરનાં પુસ્તકોના પરખંદા, અંગ્રેજીમાં પાવરધા એવા આ બુકસેલરની સાદગી અને નમ્રતા સામા માણસને અચૂક ગેરસમજ કરાવે. દિલ્હીના વિશ્વપુસ્તક મેળે ટેબ્લેટ કે કિન્ડલ સાથે પુસ્તકના મહત્ત્વ અંગે ઈંગ્લિશમાં ટિશફ્ફિશ કરતાં માર્કેટિંગ એક્ઝિક્યૂટીવ મળતા હોય છે. એવા ટાણે, સારાં પુસ્તકો યોગ્ય વાચકો સુધી પહોંચે તે માટે પુસ્તક આવરણોથી ભરેલા થેલા સાથે સાયકલ પર અને જાહેર વાહનોમાં કોલેજો અને સંશોધન સંસ્થાઓની લાઈબ્રેરીઓના ઉંબરા ઘસનાર ગ્રંથગુરુ નાનક ખસૂસ યાદ આવે. ભારતભરનાં પુસ્તકબજારો અને પ્રદર્શનોમાં જનારા, ઉજાગરા કરીને સૂચિપત્રો વાંચનારા, દેશવિદેશનાં પ્રકાશનગૃહો સાથે સરસ અંગ્રેજીમાં જાતે પત્રો ટાઈપ કરીને પત્રવ્યવહાર કરનારા નાનકભાઈ ગ્રંથવિકેતા કરતાં વિદ્યાવ્યાસંગી વધુ છે.

- સંજય ભાવે

લેખક-સંપર્ક

પ્રવીણ ગઢવી, ગાંધીનગર gadhvipravinsinh@yahoo.com 9979893990

સુભાષ શાહ, અમદાવાદ 94260 80185

નિરંજન ભગત, અમદાવાદ 079 2658 9001 26442256

પ્રવીણસિંહ ચાવડા, અમદાવાદ chavdapr@gmail.com 99792 30039

મનીષા જોશી, California manisha71@gmail.com

કલ્પના દેસાઈ, ઉચ્છલ(દ.ગુજ.) kalpanadesai.in@gmail.com 99094 26199

આ અંકના લેખકો

Introduction

In 1929, Gujarat Vidyapith published its first edition of સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ, the Gujarati comprehensive dictionary. In the preface, Gandhiji wrote, “હવે પછી કોઈને સ્વેચ્છાએ જોડણી કરવાનો અધિકાર નથી”. This was the beginning of a new epoch for Gujarati.

In the early eighteen century, people on the Indian subcontinent spoke many more dialects than are spoken today. Most dialects, including Gujarati, did not qualify as “language” because they lacked definitive dictionary and formal grammar. At that time, written materials consisted only of manuscripts. With the introduction of the printing press, publishers of Gujarati books offered books in quantities never imaginable before. This formalized Gujarati as a one of the official languages of India, in a time where many other dialects did not make the technological transition and thus are now endangered or even extinct.

Now, in the 21st century, we are experiencing another such tectonic shift, a move from paper book to digital. We feel that any language that does not make this transition will be in danger of becoming extinct by 2050. However, communities that choose to participate in this digital revolution are at a great advantage, as ubiquitous accessibility becomes common.

Every electronic device – from mobile phones to automobiles — will hold literature in the digital form and it will be accessible to people worldwide.

Mission

“Preserve and spread Gujarati literature through digitization”

In the Western world, a similar successful effort, Project Gutenberg, created over 40,000 free books in digital format and was instrumental in making e-Book reader ubiquitous. Instantly, thousands of books from Shakespeare to Agatha Christie became available to eBook readers at no charge. Over 1,000 million downloads of free ebooks have already occurred. Once Gujarati books are digital, they will be instantly available on eBook readers and readable via Kindle, iPad, Android tablets and smart phones. In the digital form they will be fully searchable with any search engine.

2013 Accomplishments

In a very short time, Ekatra picked up pace and involved numerous volunteers from across the world:

- Registered Ekatra Foundation as US not-for-profit organization

- Designed and test creation of ebook using both soft copy and physical books.
- Became the first entity to offer true digital Gujarati ebooks for free on the web, Kindle, iPad, Android tablets, Android smart phones, iPhone and regular computers.
- Built ebook conversion process. Ekatra created/obtained tools to convert proprietary fonts into Unicode, obtained access to Gujarati OCR, established standard ePUB template and created ePUB formatting guide to achieve efficient repeatable scalable process.
- Designed Ekatra Website and offer first 25 free books. Converted total of 50 books.
- Formed literary committee and selected 86 books for conversion. Received permission to convert 20 books.
- Received permission to offer over 50 books published by Lok-Milap Trust.
- Published 3 issues of bimonthly Gujarati e-digest, સંચયન.
- Established communication with leading Gujarati not-for-profit organizations including Gujarat Vidyapith, Gujarati Sahitya Parishad, Forbes Gujarati Sabha, Lok-Milap Trust and Gujarati branch of Wikipedia (વિકિસ્ત્રોત).

2014 Goals

- Establish Ekatra as the premier online Gujarati literature digital library.
- Offer 1,000 free ebooks on Ekatra’s website.
- Offer the same on leading bookstores including Amazon, iBookstore, smashword.com and Flipkart.
- Publish 6 issues of સંચયન. Create awareness of the available Gujarati literary resources.
- Expand volunteer organization to support book conversion and proof reading tasks.
- Collaborate and share knowledge about digital books with other non-for-profit so they can also offer free digital books.

Get Involved

While our volunteers are working on all fronts, we are seeking help with the following:

- Sourcing of selected books in physical or PDF form.
- Proofreading of OCR content
- Assistance in creating local Ekatra volunteer community

Contact

Rajesh Mashruwala | mashru@ekatrafoundation.org
Atul Raval | atulraval@ekatrafoundation.org

Ekatra Foundation is a not for profit organization exempt under section 501(c)(3).

It's Federal ID is 46-2153818.

Public Charity Status: 509(a)(1) & 170(b)(1)(A)(vi) • Effective Date of Exemption: April 24, 2013.